

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/20151> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Enkevort, Harry van

Title: Gebundelde sporen : enkele kanttekeningen bij aardewerk en nederzettingen uit Romeins Nederland

Date: 2012-11-21

11

VILLA'S IN DE OMGEVING VAN *ULPIA NOVIOMAGUS*

De laatste decennia is de indruk gewekt dat op de zand- en kleigronden van Zuid-Nederland nauwelijks villa's hebben gestaan. Dit in tegenstelling tot de Zuid-Limburgse lössgronden waar veel resten van villa's zijn ontdekt. De oorzaak van deze verschillende ontwikkelingen zouden liggen in de meer conservatieve inslag (verwantschapsrelaties, communale bezitsverhoudingen en de kenmerkende pastorale en martiale ideologie) van de ten noorden van de löss levende gemeenschappen.¹ Een villa bestaat niet alleen uit een hoofdgebouw; een villa omvat „*the house and the adjoining buildings within an enclosure or courtyard and the entire establishment, land and buildings.*”² In dit hoofdstuk wordt het erf van drie villa's in de regio Nijmegen nader belicht. Zij maken deel uit van een groep van een aantal grote monumentale villa's waarvan aangenomen mag worden dat zij eigendom zijn geweest van leden van de Nijmeegse magistratuur en gemeenteraad.³

11.1 DE TIENAKKER IN WIJCHEN

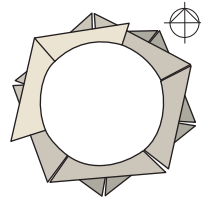
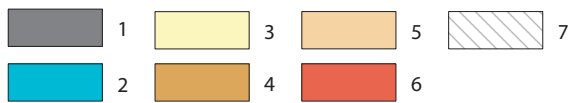
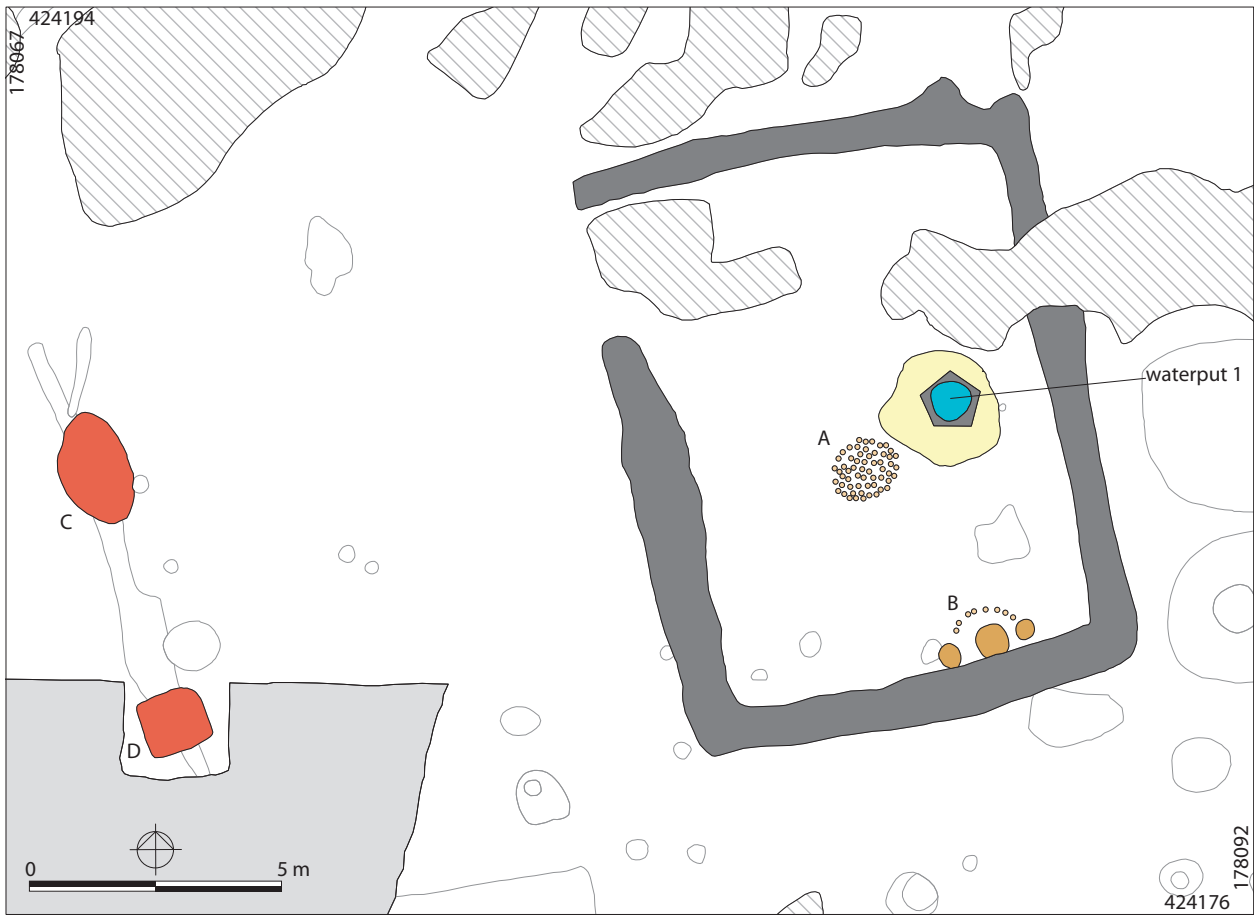
Voorafgaand aan de ontwikkeling van het perceel met de naam De Tienakker op de oever van het Wijchens Meer in Wijchen heeft BAMN in 1999–2000 delen van het terrein onderzocht.⁴ Ondanks grootschalige verstoringen door een ontzanding in 1971 zijn daarbij nog voldoende sporen en vondsten uit de Romeinse tijd gevonden om het verhaal van de bewoning ter plekke te reconstrueren. Over het gebruik van het terrein in de tijd voor de Bataafse Opstand leverde het archeologische onderzoek echter weinig informatie op. Een lichte spreiding van munten en kledingspelden uit de 1^e eeuw laat vermoeden dat in die tijd mensen hebben gewoond op het onderzochte terrein of direct daarbuiten.⁵

Rond het jaar 100 werd op de noordelijke oever van het Wijchens Meer, dat deel uitmaakt van een vanaf 1000 voor Chr. al gedeeltelijk verlande meander van de Maas met de naam Wijchens Maasje, een Romeinse villa gebouwd. Van een afbakening van het erf van de villa ontbreekt door de ontzanding en de beperkte omvang van het onderzochte terrein vooralsnog elk spoor. Wel valt op dat elementen die deel uitmaken van deze villa in een lint op de noordelijke oever van het Wijchens Meer liggen, wat enige bevreemding wekt. De gangbare ordening is die waarbij de gebouwen van een villa in een carré rond een open binnenterrein zijn gegroepeerd, en waarbij het hoofdgebouw een centrale plaats op de middenas inneemt. Toch komen lineaire villa's ook voor;⁶ een bekend voorbeeld is de villa van Bocholtz-Vlengendaal.⁷ Van het monumentale onderkomen van de eigenaar en zijn familie, het hoofdgebouw, zijn geen sporen aangetroffen. Wel is er bouwmetaal in verstoorde contexten aangetroffen. Lang is vermoed dat de resten ten oosten van de opgraving, onder de bebouwing van het klooster De Tienakker en het bijbehoren kerkhof, gezocht moesten worden. In latere jaren op het kloosterterrein uitgevoerd en nog niet gepubliceerd archeologisch onderzoek heeft daar echter geen aanwijzingen voor geleverd. Een nadere analyse van het vondstmateriaal en de omvang van de ontzanding heeft geleerd dat dit gebouw vermoedelijk binnen de grenzen van de opgraving moet hebben gelegen. In het vervolg van deze paragraaf komen eerst de onderzochte nederzettingselementen aan bod, waarna wordt ingegaan op het verdwenen hoofdgebouw.

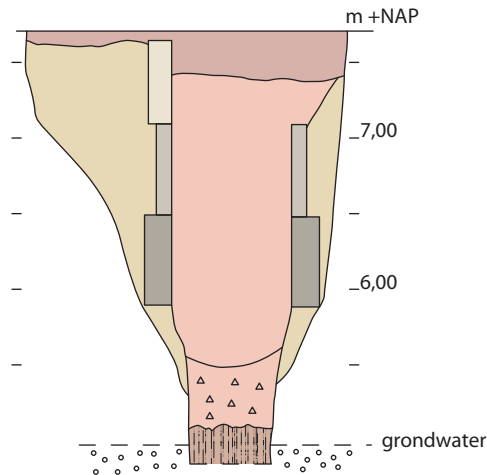
11.1.1 HET PUTGEBOUW

In het zuidoosten van het onderzoeksterrein zijn sporen van een rechthoekig gebouw aangetroffen waarvan alleen een deel van de uitbraaksleuf met funderingsresten en ander bouwmetaal (fig. III–II2) bewaard is gebleven. De uitbraaksleuf van het gebouw meet ongeveer 9,0 × 11,4–11,7 m. Daarin heeft een fundering van grauwacke gelegen die op haar beurt gefundeerd was op vier rijen van in de grond geslagen, kleine palen. Deze zijn op regelmatige afstanden van elkaar gezet, met een tussenafstand die varieert van 15 tot 25 cm. De palen hebben een doorsnede van maximaal 13 cm en

1. Roymans 1996, 72–74 en 82–84; Slofstra 2002, 35–36. Zie ook Roymans & Derks 2011, 3, fig. 1. Vergelijk Brulet 2008, 143, fig. 186.
2. Smith 1997, 11.
3. Zie voor een nadere definiëring van een villa hoofdstuk 13.
4. Heirbaut & Van Enkevort 2011.
5. Van Enkevort & Heirbaut 2011b, 146, fig. 13.2.
6. Smith 1997, 167–171.
7. Goosens 1918, al moet opgemerkt worden dat niet het gehele erf is onderzocht.

----- Romeins maaiveld

Figuur 112. Stenen fundering van het putgebouw met de waterput. In detail het bovenaanzicht en de doorsnede van waterput 1. Schaal 1:50.

TW/HE/RM

zijn, enkele uitzonderingen daargelaten, over het algemeen niet langer geweest dan 15 tot 30 cm. De paalfundering is ongeveer 65 cm breed. Direct boven de bovenkant van de paalgaten is de uitbraaksleuf 90 cm breed. De breedte van de fundering van grauwacke zal oorspronkelijk dan ook tussen 65 en 90 cm gelegen hebben. Tijdens de uitzetting van het grondplan van het gebouw is de pes monetalis als meeteenheid gebruikt; het gebouw is 30 voet breed en 40 voet diep.⁸

Gezien de tufsteen in de uitbraaksleuf zal de sokkel van het gebouw ongetwijfeld uit dit gesteente zijn opgebouwd. Hoe de bovenbouw er uit heeft gezien, is moeilijk te achterhalen. Her en der zijn in de buurt van het gebouw – zowel binnen als buiten de uitbraaksleuf – concentraties Romeins bouwpuin aangetroffen. Het lijkt erop dat het muurwerk verder grotendeels heeft bestaan uit kolenkalksteen, hardsteen, kalksteen en moeraskalk (kalktuf)⁹ uit het Belgische Maasdal.¹⁰ Of al dit materiaal in dit gebouw uit de eerste bouwfase stamt of van latere verbouwingen afkomstig is, is onbekend. Fragmenten van dakpannen uit zowel de uitbraaksleuf als de omgeving geven aan daarmee het dak belegd was.

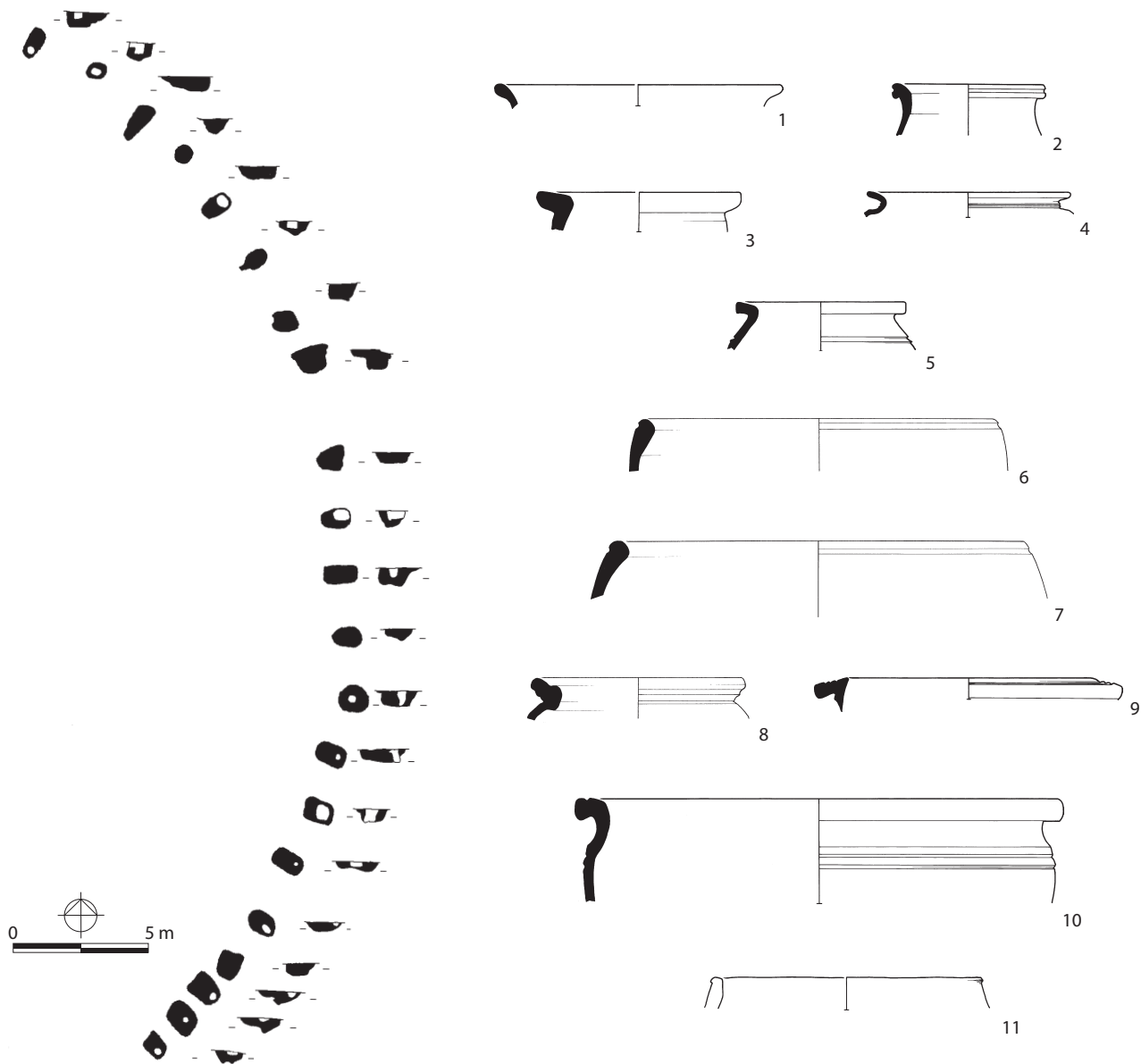
Inpandig is een tufstenen waterput aangetroffen (fig. 112 detail). De afstand van het middelpunt van de waterput tot de binnenzijde van zowel de noordelijke als de zuidelijke uitbraaksleuf van het gebouw bedraagt 5,15 m. Dit duidt erop dat de waterput en het gebouw volgens een vooropgezet plan in één actie zijn aangelegd. De afstand tot de oostelijke uitbraaksleuf bedraagt 1,9 m, die tot de westelijke 5,3 m. Op het eerste archeologisch leesbare vlak is slechts 40% van de putring bewaard gebleven, maar op een dieper niveau bleek de volledige omtrek nog intact. De waterput is vijfhoekig, met een doorsnede van ca. 1,1–1,2 m¹¹ en opgebouwd uit drie ringen, elk bestaande uit vijf tufstenen segmenten. De ringen zijn ten opzichte van elkaar verschoven om te voorkomen dat de verticale naden tussen twee segmenten van een ring doorlopen in de naden van de boven- en/of onderliggende ring. Dit heeft de stabiliteit van de constructie in sterke mate bevorderd. In totaal zijn twaalf tufstenen segmenten geborgen die oorspronkelijk rechthoekig zullen zijn geweest. Deze zijn later aan de binnenkant rond uitgehakt waardoor een cirkel met een diameter van 0,8 m ontstond. De zijanten zijn taps toelopend zodat de segmenten in een ring goed op elkaar aansluiten. De openingen tussen de segmenten waren dichtgesmeerd met bruinigrijze leem. Daardoor zijn kleine verschillen in afmetingen tussen de segmenten opgevangen. Onder de tufsteen bevond zich nog een ronde, grotendeels vergane houten constructie met een doorsnede van 0,8 m. Vermoedelijk betreft het de resten van een hergebruikt wijnvat dat met de onderzijde in een water doorlatende grintlaag is gefundeerd.

De aanwezigheid van een deels in steen uitgevoerde waterput binnen de fundering maakt duidelijk dat het om een putgebouw gaat. Naast de waterput is een cirkelvormige concentratie van kleine paalgaten (fig. 112) aangetroffen die in diameter en diepte overeenkomen met die in de fundering van het putgebouw, wat er op zou kunnen duiden dat deze fundering gelijktijdig is aangelegd met het gebouw en de waterput. Vermoedelijk hebben ook deze paaltjes een stenen fundering gedragen. Tegen de zuidelijke fundering bevindt zich nog een halve cirkel van kleine paalgaten en drie paalkuilen. Ook hier kan een stenen fundering op hebben gelegen, maar haar functie is onbekend.

De vondst van twee bronzen binnenwerken van kranen¹² in de directe omgeving van het putgebouw geeft aanleiding om te denken dat er een loden waterleiding heeft gelopen van het putgebouw naar het badhuis van de villa. Een waterleiding veronderstelt ook de aanwezigheid van druk op het water om het te kunnen transporteren. Daartoe kan op de eerste verdieping van het putgebouw een bassin zijn aangelegd waardoor het putgebouw ook heeft gediend als watertoren. Als dit het geval is geweest, kan op het cirkelvormige fundament naast de waterput een pomp hebben gestaan waarmee het water uit de put naar het bovenliggende bassin is gepompt.

Direct ten westen van het putgebouw zijn twee bijzondere kuilen aangetroffen (fig. 112). Beide zijn doorsneden tijdens de aanleg van de 4^e-eeuwse gracht rond het putgebouw en verder beschadigd tijdens de ontzanding in 1971. In het noordelijke spoor is het 22 cm hoge restant van een rechtstandig ingegraven, gesmoopte ruw-wandige pot aangetroffen die op de schouder is voorzien een versierde band die met behulp van de 'federendes Blättchen'-techniek is aangebracht.¹³ Gezien de maakwijze

8. De breedte van de uitbraaksleuven varieert enigszins waardoor de lengte niet met honderd procent nauwkeurigheid kan worden gereconstrueerd. In deze onnauwkeurigheid speelt ook de zandafgraving van 1971 een rol, want hierbij zijn de uitbraaksleuven aan de noordzijde van het gebouw aangetast.
9. Ook bekend van de villa's Afferden-Eckeltse Beek en Plasmolen St. Jansberg (Vermeulen-Bekkering 2006, 66).
10. Felder 1989, 203.
11. Gemeten vanaf de buitenkant van de structuur.
12. Schut 2009; 2011.
13. Van Enckevort & Heirbaut 2011a, 35, fig. 4.10.

Figuur 113. Detailtekening van de palenkrans. Schaal 1:250. Selectie van het aardewerk uit de sporen van de palenkrans. Schaal 1:4.

RM/JW; AS/MV (1–11)

is deze pot vervaardigd in het Belgische Maasland. Tijdens de ontzanding is de rand van de pot verdwenen waardoor een uitspraak over het type achterwege moet blijven. In de kuil is ook het 'bijbehorende' deksel met een diameter van 14 cm aangetroffen. In de pot zijn geen voorwerpen gevonden die nadere informatie verschaffen over de betekenis van deze depositie. Behalve een ijzeren mes zijn verder geen noemenswaardige vondsten uit de kuil geborgen. Enkele meters zuidelijker zijn in een ander spoor de resten van een houten 'kist' met ijzeren beslag aangetroffen. De kist is nagenoeg vierkant met zijden van ca. 94 cm en een minimale hoogte van 30 cm. Uit de kist komen opnieuw een ijzeren mes¹⁴ en twee geplateerde *denari*, een van Severus Alexander uit 222–228 en een van Maximinus I Thrax uit 235–236.¹⁵ Of er verder nog iets in de kist heeft gezeten, is onbekend. Oorspronkelijk werd gedacht aan twee deposities.¹⁶ Als een lijn door beide sporen wordt getrokken, loopt deze echter evenwijdig aan het putgebouw. De inhoud, vorm en oriëntatie van beide kuilen laat vermoeden dat beide sporen geïnterpreteerd mogen worden als kelders. Als dit het geval is, moeten ze binnen een gebouw hebben gelegen, maar daarover later meer.

14. Van Enckevoort 2011b, 136, fig. 12.11.30.
15. Reijnen 2011, 99–107, tabel 10.3, nr. 37–38.
16. Van Enckevoort & Heirbaut 2011a, 36.

11.1.2 DE GRAFHEUVEL

In het zuidwestelijke deel van het onderzoeksterrein zijn 21 min of meer rechthoekige paalkuilen, met de daarbij behorende paalgaten, van een deel van een palenkrans aangetroffen (fig. 111 en 113). Voor zover nog aanwezig bevinden de overige paalspooren van de palenkrans zich buiten het onderzochte terrein. Sonderingen in het niet onderzochte deel van de palenkrans laten ook daar verstoringen van de ontzanding van 1971 zien. De onderkanten van de paalkuilen en/of paalgaten liggen overwegend rond de 6,50 m +NAP. Uit de verschillende doorsneden door de paalkuilen en -gaten wordt duidelijk dat niet alle palen op een gelijke manier zijn ingegraven. Ook de afstanden tussen de paalgaten vertonen weinig regelmaat. De kleinste gemeten afstand tussen de middelpunten van twee paalgaten bedraagt 1,4 m, de grootste 2,9 m. De gemiddelde afstand tussen de 21 ingemeten palen bedraagt 2,1 m. De palenkrans met een diameter van ruim 47 m heeft vermoedelijk een grote grafheuvel omzoomd. Als ervan uitgegaan wordt dat bij de aanleg van de palenkrans dezelfde voetmaat is gehanteerd als bij het uitzetten van het grondplan van het putgebouw, dan bedraagt de diameter ongeveer 160 voet.

categorie	groep	MaxAI	+ hand (%)	- hand (%)
terra sigillata		4	1,6	2,2
Belgische waar		1	0,4	0,5
terra nigra		5	2,0	2,9
geverfd aardewerk			10,5	14,5
	techniek A	8		
	techniek B	16		
	techniek C	2		
gladwandig aardewerk		50	20,3	27,9
amforen		17	6,9	9,5
dolia		2	0,8	1,1
wrijfschalen		-	-	-
ruwwandig aardewerk		32	19,0	26,3
	gesmookt	13		
	Rosa-rot	1		
	Holdeurns	1		
grijs Bataafs aardewerk		25	10,1	14,0
handgevormd aardewerk		68	27,6	nvt
zoutaardewerk		2	0,8	1,1
totaal		247	100,0	100,0

w

Tabel 39. Overzicht van het aardewerk uit de palenkrans rond de grafheuvel.

Uit de paalkuilen komen randfragmenten van twee geverfde kannen Stuart 7 (fig. 113.1-2, een pot in terra nigra HBW 27 (fig. 113.3), twee ruwwandige potten Stuart 201 (fig. 113.5), een ruwwandige deksel, een ruwwandige kan Stuart 214a, een pot cf. Stuart 201 in grijs Bataafs aardewerk en twee kommen cf. Stuart 210 in een vergelijkbaar baksel (fig. 113.9-10). De pot in grijs aardewerk Stuart 201 is in de late 1^e eeuw of in het begin van de 2^e eeuw te dateren. De kommen cf. Stuart 210 zijn in dezelfde periode gemaakt, maar kunnen ook nog wat jonger zijn.¹⁷ Behalve de randfragmenten geven ook nog verschillende wandfragmenten informatie over de vorm waartoe zij hebben behoord. Zo zijn alle terra sigillata-scherven afkomstig van vaatwerk dat in La Graufesenque in Zuid-Frankrijk is vervaardigd. Zij zijn afkomstig van een drinkkom Dragendorff 29, een kommetje Dragendorff 33 en twee borden, waaronder een Dragendorff 15/17. Dat ze van Zuid-Franse herkomst zijn, betekent dat ze op zijn laatst omstreeks 120 in de Wijchen kunnen zijn beland. Andere identificeerbare scherven zijn afkomstig van twee 'Scheldevallei'-amforen, drie wijnamforen van het type Pélichet 47 (Gauloise 4) en vier olijfolie-amforen van het type Dressel 20. Opmerkelijk zijn verder twee scherven van zoutcontainers, een in een dik geel baksel en de ander in een dun rood baksel. Tot slot mogen nog twee

17. Hoofdstuk 2, resp. groep 2 en groep 3.

fragmenten van geveerd aardewerk in techniek B met arcering (*federendes Blättchen*) genoemd worden. Er zijn aanwijzingen dat het gebruik van arcering al omstreeks het jaar 100 is toegepast, al komt de techniek vooral vanaf het midden van de 2^e eeuw in zwang.¹⁸ In de vulling van de paalkuilen zijn verder 21 fragmenten van Romeins baksteen gevonden, waaronder fragmenten van zes tegulae en een imbrex, en twee brokken tufsteen. Dit bouw materiaal kan alleen maar in de paalkuilen terecht zijn gekomen nadat elders op het terrein gebouwen (gedeeltelijk) in steen zijn opgetrokken. Daardoor mag aangenomen worden dat de door de palenkrans omgeven grafheuvel jonger is dan de oudste bebouwing.

Het aardewerk laat zien dat de palenkrans gedurende de eerste decennia van de 2^e eeuw is opgericht. Uit de vulling van het meest zuidelijke paalgat komen drie ruw-wandige randfragmenten, twee kommen van het type Oelmann 104 (fig. 113.6–7) en een pot van het type Oelmann 89 (fig. 113.8). Laatstgenoemde pot komt pas in de loop van het tweede kwart van de 2^e eeuw in zwang en geeft daarmee aan dat de palen op zijn vroegst rond het midden van de 2^e eeuw zijn verwijderd. Gezien de datering van het gedraaide aardewerk (geveerd aardewerk in techniek B, grijs Bataafs aardewerk, Holdeurns aardewerk) mag ervan uitgegaan worden dat het handgevormde aardewerk uit de ijzertijd of de vroeg-Romeinse tijd stamt, en dat het allemaal opspit betreft (tabel 39).

Uit Nederland zijn dergelijke grote palenkransen rond tumuli onbekend. Zo zijn in Hoogkeiteren nabij Esch (N.-Br.) drie grote grafmonumenten onderzocht die door een octagonale (1×) of een rechthoekige paalconfiguratie (2×) zijn omgeven. De maximale doorsneden van deze tumuli binnen de begrenzing van de palen bedraagt volgens Van den Hurk respectievelijk 12 (2×) en 20 m. De grootste nog bestaande tumulus van Bléhen in België heeft een diameter van 30 m en is nog 10–12 m hoog. Tumuli in Helshoven, Berlingen en Eben-Emael-Kanne hebben een diameter in het grondvlak van ongeveer 20, 28 en 30 m. De nog resterende hoogte van deze grafheuvels is nog 45, 60 en 130 cm boven het maaiveld.¹⁹ Hoe hoog het restant van de grafheuvel op De Tienakker kort voor de ontzanding in 1971 nog is geweest is niet meer na te gaan, maar de maximale doorsnede van de tumulus van bijna 47 m geeft aan dat die van De Tienakker tot de allergrootste exemplaren in zijn soort gerekend mag worden.

Het is aantrekkelijk om te veronderstellen dat de stichter van de villa op De Tienakker onder deze monumentale tumulus is begraven, ook al omdat het grafmonument in al zijn grootsheid is opgenomen in de lineaire uitleg van de villa op de oever van de Maas (fig. 111). Een grafmonument op het erf komt in het Bataafse gebied meer voor, zoals de grafmonumenten van Druten-Klepperhei (paragraaf 11.2) en Overasselt-Scheiwal.²⁰ Voorts kunnen ook voorbeelden uit de Picardie²¹ en uit het Rijnland²² aangehaald worden waarbij graven/grafmonumenten op het erf van een villa zijn aangetroffen. Van deze grafmonumenten wordt aangenomen worden dat op deze plekken de overleden stichters van de villa's zijn bijgezet.²³

11.1.3 HET VERDWENEN HOOFDGEBOUW

Zoals eerder opgemerkt zijn er twee binnenwerken van bronzen kranen dicht bij het putgebouw aangetroffen. Zij laten zien dat het water vanuit het bassin boven het putgebouw onder druk, via loden leidingen naar het badgedeelte van de villa is getransporteerd. De afstand tussen beide gebouwen zal niet al te groot zijn geweest. Het is niet noodzakelijk dat het badhuis een vrijstaand gebouw is geweest; de baden kunnen ook in het hoofdgebouw geïntegreerd zijn. Het terrein tussen de grafheuvel en het putgebouw is tijdens de ontzanding van 1971 geheel afgegraven. In de sporen van de ontzanding tussen het badgebouw en de tumulus zijn veel bouwfragmenten aangetroffen. Het betreft fragmenten van tegulae en imbrices, ronde hypocaust-tegels, tubuli, grauwacke, tufsteen, hardsteen, kalksteen, moeraskalk, kolenkalksteen, mortel en muurschilderingen.²⁴ Deze sluiten aan bij de vondsten die door de AWN tijdens de ontzanding in 1971 zijn gedaan.²⁵ Wel zouden bepaalde bouwmaterialen, zoals de kolenkalksteen, uit een jongere verbouwing kunnen stammen.²⁶ Het enig bewaard gebleven en herkenbare stuk kalksteen is afkomstig van een zuil met een diameter van 24 cm. In het Wijchens Meer zijn resten van steiger- of kadewerk uit de Romeinse tijd gevonden die het aannemelijk maken dat het Wijchens Maasje in die tijd een open

18. Haalebos 1990, 137.

19. Van den Hurk 1984, 19–21 en 23–24.

20. Haarhuis & Flokstra 2005.

21. Bayard 1993.

22. Gaitzsch, Hermanns & Schleifring 1988, 84, pl. 6.

23. Gaitzsch 1993; Kaszab-Olschewski 2001, 169; Lenz 1998.

24. Zie voor de gebruikte bouwmaterialen Van Enckevort & Heirbaut 2011a, 39–43.

25. Janssen 1972; Lansu 1980, 55–56.

26. Zie paragraaf 10.8 voor het gebruik van kolenkalksteen in de jongste fase van het heiligdom in Elst-Westeraam.

verbinding heeft gehad met de Maas. Daardoor konden boten met bouw materiaal dicht bij de villa afmeren.²⁷ Opmerkelijk is verder het met grint gemagerd beton dat door het ontbreken van klein geslagen baksteen afwijkt van de *opus signinum* die veelvuldig in vloeren van Romeinse gebouwen is toegepast. Het oppervlak is afgestreken met een dunne laag roze 'mortel'. Het merendeel van de muurschilderingen uit de ontzandingssporen heeft een ondergrond van witte mortel.²⁸ Daarnaast is er ook een fragment van roze mortel met een rode beschildering aangetroffen. Tijdens de waarnemingen van de AWN in 1971 zijn ook fragmenten van muurschildering met bloemen- en plantenmotieven in de kleuren geel, groen, bruin en rood op een witte ondergrond gevonden. Deze wijken af van de tijdens de opgraving gevonden fragmenten en zijn waarschijnlijk afkomstig uit een ander vertrek.²⁹

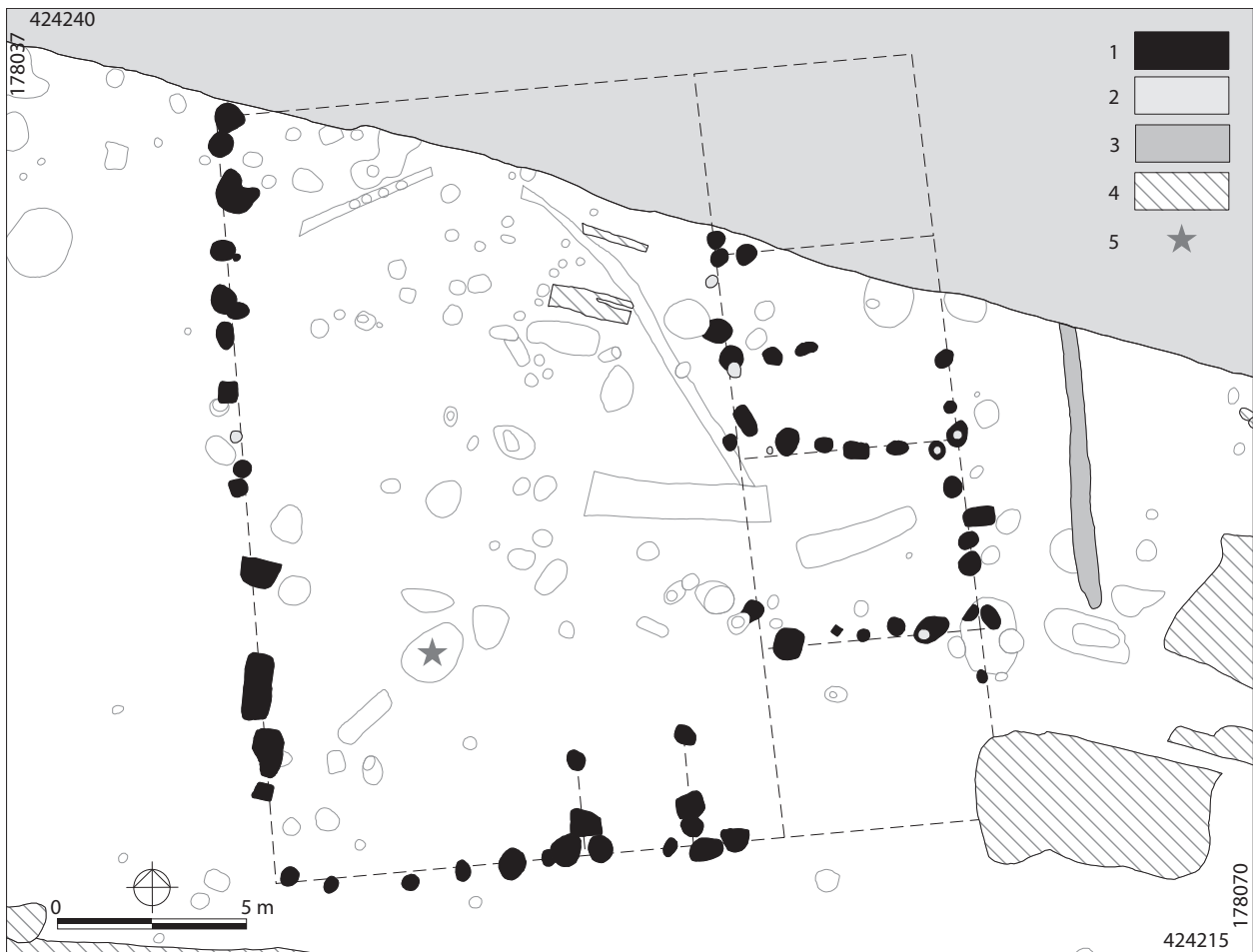
Uit de in de sporen van de palenkrans gevonden scherven en baksteen mag afgeleid worden dat de tumulus in de eerste decennia van de 2^e eeuw is opgericht en dat toen de stenen gebouwen van de villa er al moeten hebben gestaan. Daarmee lijkt ook de aanleg van het put- en hoofdgebouw in de eerste decennia van de 2^e eeuw te mogen worden geplaatst. Van het putgebouw is bekend dat dit op grauwacke is gefundeerd en dat zal bij het hoofdgebouw ook het geval zijn geweest, gezien de grote hoeveelheid van dit gesteente die buiten de uitbraaksleuf van het putgebouw is aangetroffen.³⁰ De toepassing van grauwacke in deze periode sluit aan bij het gebruik ervan in de legerplaats op de Nijmeegse Hunerberg gedurende de eerste twee decennia van de 2^e eeuw. Een eerste blik op de tijdens de opgraving gevonden fragmenten van tegulae lijkt deze aanname echter te logenstraffen. Geen van deze fragmenten is afkomstig van dakpannen met de voor het Tiende Legioen kenmerkende *Viertelrundstab*. De oplossing dat zowel het put- als het hoofdgebouw in eerste instantie geen pannendak maar een houten dakbedekking heeft gehad, lijkt niet waarschijnlijk. Vermoedelijk was daarom niet het Tiende Legioen zelf maar een van haar directe opvolgers in Nijmegen, de *vexillatio Britannica* of het detachement van het Negende Legioen,³¹ tussen 101/103–122 betrokken bij de bouw. Deze aanname wordt ondersteund door de vondst nabij het opgravingsterrein van een in latere tijden tot visnetverzwaarder omgewerkt fragment van een tegula met het stempel van de *vexillatio Britannica*.³²

De architectuur van het hoofdgebouw van de villa is onbekend, maar met de weinige gegevens die ter beschikking staan is het mogelijk een indruk te verschaffen van de ligging en de plattegrond. Als de rooilijn van het putgebouw naar het westen doorgetrokken wordt, raakt deze de zuidrand van de palenkrans. Dit geeft aan dat het villacomplex inclusief grafheuvel is aangelegd volgens een weloordacht idee. Wordt een lijn loodrecht op de rooilijn door de oostelijke begrenzing van de palenkrans getrokken dan blijkt dat de afstand van het snijpunt tot het putgebouw precies 300 voet (*pes monetalis*) bedraagt. Een van de andere villa's uit de regio Nijmegen, met een fundering van grauwacke, is de villa van Plasmolen-St. Jansberg (Kloosterberg). Daarvan is de 280 voet brede plattegrond bekend.³³ Om enig inzicht te geven in de indeling van het erf op De Tienakker is een verkleinde versie (90%) van de plattegrond van het hoofdgebouw van de villa van Plasmolen-St. Jansberg op de rooilijn geprojecteerd (fig. 111). Daarmee zijn de in de 3^e eeuw aangelegde kelders (fig. 112) binnen het hoofdgebouw te liggen.³⁴ Natuurlijk kan de plattegrond van het hoofdgebouw op De Tienakker er in vorm en afmetingen geheel anders hebben uitgezien. Wel kan nog opgemerkt worden dat de enige twee tijdens de opgraving gevonden hypocausttegels op de plek lagen waar in de projectie van het Plasmolense hoofdgebouw het badgedeelte is gelegen.

11.1.4 LATERE ONTWIKKELINGEN

In het zuidwestelijke deel van het opgravingsterrein, op enkele meters van de voet van de grafheuvel, zijn acht paalkuilen van een klein gebouwtje aangetroffen (fig. 111).³⁵ Het tweebeukige gebouw meet 3,3 × 2,5 m. Daaruit mag afgeleid worden dat de breedte 10 voet bedraagt en men bij het uitzetten van de plattegrond van het gebouw de *pes drusianus* als maat heeft gebruikt. De sporen van het gebouw zijn globaal te dateren met behulp van de negen scherven die in de vulling van de paalkuilen en -gaten zijn gevonden. Naast een scherf van een geverfde beker in techniek B maakt vooral een randscherf van grijs Bataafs aardewerk van een variant van een pot van het Willems T2-type duidelijk dat het gebouw in de loop van de 2^e eeuw is opgericht.³⁶

27. Seinen 2011; Seinen, De Groot & Van Enkevort in voorbereiding.
28. Zie voor de vloerbeton en mortel met muurschildering Van Enkevort & Heirbaut 2011a, 37, fig. 4.11.
29. Janssen 1972; Lansu 1980, 55–56.
30. Vergelijk Van Enkevort & Heirbaut 2011a, 41, tabel 4.3 en 43, fig. 4.16.
31. Haalebos 2000c, 26–28.
32. Meijers 1983.
33. Hazenberg & Vos 1999; Peterse, Swinkels & Koster 2005, 267–270.
34. Deze tekst wijkt af van de oorspronkelijke publicatie (Van Enkevort & Heirbaut 2011a, 38).
35. Van Enkevort & Heirbaut 2011a, 30.
36. Zie hoofdstuk 9, groep 4.

Figuur 114. De veronderstelde cultusplaats met het wij-altaar en het beeldje van Minerva. 1 paalkuil, 2 paalgat, 3 greppel, 4 recente verstoring, 5 kuil met depositie.

TW/RM

categorie	groep	type	MaxAI	MaxAI (%)	
terra sigillata			2	4,9	
			1		
terra nigra		Dragendorff 45	1	7,3	
			3		
			1		
geverfd aardewerk		beker	2	19,5	
			8		
	techniek B				1
			Stuart 2		1
			Stuart 4		1
	techniek C				1
			Argonnen		3
techniek D			1		
gladwandig aardewerk			8	19,5	
amforen			3	7,3	
		Dressel 20	2		
		standamfoor	4		
grijs Bataafs aardewerk			3	7,3	
Low Lands ware 1			1	2,5	
			1		
ruwwandig aardewerk	grijs	Holwerda 140–142	1	26,8	
					11
	oxiderend		4		
			bak		3
	reducerend		3		
		Oelmann 87	1		
zoutaardewerk			2	4,9	
		dik rood	1		
		dun rood	1		
totaal			41	100,0	

Tabel 40. Overzicht van het aardewerk uit de sporen van de vermoede cultusplaats.

Achter het hoofdgebouw zijn de overblijfselen gevonden van een vierkante structuur van 60 × 60 voet (pes drusianus). Door de vondst van een 7 cm hoog bronzen beeldje van Minerva en een klein, 27 cm hoog tufstenen wij-altaar in een kuil (depositie) wordt vermoed dat het om openluchtheiligdom gaat (fig. III en II4). Dat de structuur niet tot de oorspronkelijke uitleg van het villaterrein lijkt te horen, blijkt uit de afwijkende oriëntatie³⁷ en uit de scherven die in de paalkuilen en -gaten zijn gevonden (tabel 40).³⁸ Enkele scherven van oranje bekertjes met een zwarte deklaag uit de Franse Argonnen en een scherf in *Qualitätsware* (techniek D) uit Trier maken het mogelijk de datering nog wat preciezer, in de 3^e eeuw te plaatsen. De samenstelling van het gedraaide aardewerk is niet van dien aard dat van een typisch keramiëkspectrum sprake is dat aan een cultusplaats gerelateerd zou mogen worden.

11.1.5 VAN VILLA NAAR WACHTPOST

Onder Constantijn de Grote (306–337) zijn oudere wachtposten langs de belangrijkste land- en waterwegen in Nederland, België en Duitsland opnieuw in gebruik genomen en nieuwe gebouwd. Van daaruit werd het verkeer in de gaten gehouden. Daarnaast zijn op andere plaatsen wachtposten opgetrokken ter bescherming van agrarische bedrijven. In alle gevallen bestaan de wachtposten uit een centraal gelegen gebouw, een wal en een of meerdere grachten. De architectuur van de gebouwen is in essentie heel eenvoudig, of ze zich aan de grens, langs een weg of een rivier of in een agrarisch gebied bevinden. Het grondplan (in hout of steen) is altijd vierkant of rechthoekig. Het formaat verschilt, waarbij de grootste gebouwen in het grondplan meer dan 20 × 20 m groot kunnen zijn.³⁹ In de regio Nijmegen is de kort na 300 gebouwde wachtpost in de bossen van Heumensoord nabij Malden, langs de weg tussen de laat-antieke versterkingen in Nijmegen en Cuijk, al langer bekend.⁴⁰ In dit verband mogen ook de *burgus* bij Asperden op de noordelijke oever van de

37. Heirbaut 2011a; Zee 2011.

38. Naar Heirbaut 2011a, 46, tabel 5.1. In de tabel zijn de scherven die beschouwd mogen worden als opspit of als nazakking niet opgenomen.

39. Brulet 2006a, 159–167 en 173.

40. Haalebos 2006.

categorie	groep	totaal gracht		gracht onderste laag	
		MaxAI	%	MaxAI	%
terra sigillata		13	2,1	1	1,1
Belgische waar			3,3		5,5
	gesmookt	2		2	
	terra nigra	15		3	
	metaalglanswaar	3		–	
geverfd aardewerk			5,4		9,9
	techniek A	6		1	
	techniek B	10		1	
	techniek C	1		–	
	techniek D	5		–	
	4 ^e -eeuws	9		6	
	amfoor Pirling 71–74	2		1	
gladwandig aardewerk		48	7,9	9	9,9
amfoor		9	1,5	–	–
dolium		10	1,6	2	2,2
wrijfschaal		2	0,3	–	–
<i>Low Lands ware 1</i>		4	0,6	–	–
ruwwandig aardewerk			28,4		33,0
	oxiderend	77		4	
	reducerend	96		26	
handgevormd aardewerk			48,9		38,4
	met schelpgruis gemagerd	10		–	
	oxiderend	142		24	
	reducerend	146		11	
totaal		610	100	91	100

Tabel 41. Overzicht van het aardewerk uit de gracht.

Niers en de minder bekende wachttorenen op de Eversberg in Millingen aan de Rijn niet onvermeld blijven.⁴¹

Maar ook bestaande gebouwen op strategische locaties zijn in die tijd omgebouwd tot wachttorenen. Kort na het jaar 300 wordt rond het verlaten putgebouw op De Tienakker een gracht gegraven. De hellingshoek aan de binnenzijde is ongeveer 30°, die aan de buitenzijde is met ongeveer 40–50° iets steiler. Als het maaiveld ten tijde van de opgraving bij benadering gelijk is geweest aan dat in de Romeinse tijd is de gracht ongeveer 1,5 m diep en 3,1 tot 3,4 m breed geweest. De vulling vertoonde onderin lagen, waarin soms spoellaagjes te herkennen waren. Vermoedelijk gaat het om materiaal dat van het talud van de gracht is afgespoeld. Onderin de gracht zijn gele stuifzandafzettingen aangetroffen, een bewijs dat de wind in die tijd een erosieve invloed heeft gehad op het kale landschap in de omgeving, dat gedomineerd werd door stuifzandafzettingen.

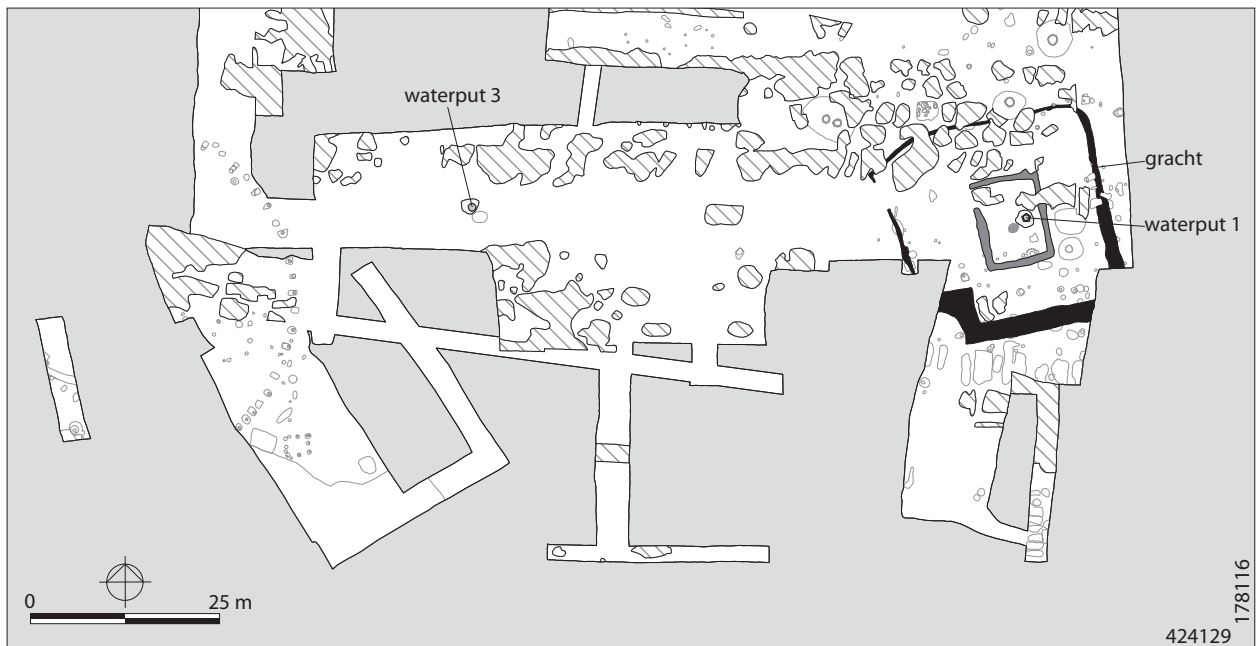
Rekening houdende met de ontzanding in 1971 heeft de gracht een terrein van bijna 25 × 25 m omgeven. Opmerkelijk is de knik in de zuidwestelijke hoek. Mogelijk moet hier de ingangspartij gezocht worden, maar directe aanwijzingen voor een brug of dam zijn niet aangetroffen. Evenmin zijn er aanwijzingen voor een wal aan de binnenzijde van de gracht maar het ligt wel voor de hand dat deze aanwezig is geweest. Daarbij mag gedacht worden aan een met hout beklede wal waarvan ook sporen zijn aangetroffen tijdens het onderzoek op het terrein van de 4^e-eeuwse wachtpost in de bossen van Heumensoord.⁴² Het omgrachte terrein uit de jongste fase van deze wachtpost langs de Romeinse weg tussen Nijmegen en Cuijk is met ca. 24 × 24 m nagenoeg even groot als die in Wijchen; in de oudste fase had het versterkte terrein in Heumensoord een oppervlak van 38 × 38 m.⁴³

Gezien de afmetingen van het versterkte terrein gaat het om een wachtpost, waarbij het uit twee verdiepingen bestaande putgebouw opnieuw in gebruik is genomen. Of andere delen van de villa in die periode ook opnieuw in gebruik zijn genomen onttrekt zich door de ontzanding aan onze waarneming, maar ligt wel voor de hand gezien de aanwezigheid van de in die tijd te dateren waterput 3. Een klein detachement heeft vanuit deze wachtpost het verkeer op het Wijchens Maasje en een mogelijk

41. Fisher 2006a; Byvanck 1931–1947, deel 3, 98.

42. Zie de reconstructie in Willems *et al.* 2005, 121, fig. 49.

43. Haalebos 2006.

Figuur 115. Sporen uit de eerste helft van de 4^e eeuw.

TW

daaraan parallel lopende landweg gecontroleerd, al mag natuurlijk niet uitgesloten worden dat de wachtpost is ingericht om de opnieuw in gebruik genomen landerijen van de verlaten villa te bewaken.

Het opnieuw in gebruik nemen van delen van een erf of een gebouw van een in de late 3^e eeuw verlaten villa ten behoeve van een militaire functie is in de laat-Romeinse tijd niet ongewoon. Zo is in de villa in het Zuid-Limburgse Voerendaal het fundament van een later ingebouwde toren gevonden waarvan verondersteld wordt dat deze in de late 3^e of in de 4^e eeuw „als uitkijkpost voor de verdediging en/ of als versterkte graansilo” is gebruikt.⁴⁴ In het Duitse Rijnland zijn in die tijd wachtposten bij eerder verlaten villa’s gebouwd. Bekende voorbeelden zijn de drie wachtposten van Froitzheim en de burgus van Flerzheim.⁴⁵

In de gracht is veel aardewerk aangetroffen (tabel 41). Daaronder zitten ook scherven van middeleeuws aardewerk zoals een Merovingische lampionpot en een knikwandschaal uit dezelfde tijd, kogelpotten en Pingsdorfaardewerk uit de volle middeleeuwen en een scherf van een mineraalwaterfles uit de 19^e eeuw. Dit geeft aan dat de vulling van de gracht niet als een gesloten context beschouwd mag worden. Deze intrusie komt door enkele jongere ingravingen in de gracht waarvan de vulling tijdens de opgraving bijna niet te onderscheiden was van de donkere grachtvulling, door de ontzandingsactiviteiten waarbij de bodem geroerd is en door nazakkingsprocessen en bioturbatie in de bovenste deel van de vulling van de gracht.

Over het algemeen geeft het dateerbare aardewerk, afgezien van een aantal scherven uit de 2^e en de 3^e eeuw, de indruk dat het vooral uit de tweede helft van de 3^e en de eerste helft van de 4^e eeuw stamt (tabel 41, kolom 3–4 en tabel 42).⁴⁶ Als alleen het aardewerk uit de onderste vulling van de niet vergraven delen van de gracht op een rij gezet wordt (kolom 5–6) valt op dat het merendeel van de wand- en bodemscherven van de oranje, van een zwarte engobe voorziene bekers van het type Pirling 58–61 zich concentreren in dit deel van de gracht. Deze bekers uit Trier komen omstreeks 300 in zwang en raken rond het midden van de 4^e eeuw weer uit beeld.⁴⁷ Ook een wandfragment van een grote puntamfoor in een bruingeel baksel en een randfragment van een kleine standamfoor (fig. 116.5) lijken uit die tijd te dateren. Daarnaast zijn enkele randfragmenten van potten met Oelmann 89 uit de tweede helft van de 3^e eeuw of het begin van de 4^e eeuw geborgen (fig. 116.6–11). Het merendeel van de scherven uit de gracht is afkomstig van handgevormde potten.

De jongste 3^e-eeuwse munten van het villa-terrein dateren uit de jaren 269–283.⁴⁸ In die periode, maar zeker na 280 lijkt de villa te zijn opgegeven. Twee munten uit de vroege 4^e eeuw van het terrein maken het op opnieuw in gebruik nemen van

44. Willems 1986, 144, fig. 2.4 en 148.

45. Fischer 2006b; Brulet 2006b.

46. In de tabel is het post-Romeinse aardewerk niet opgenomen.

47. Pirling & Siepen 2006, 87–92.

48. Reijnen 2010, 99–107, tabel 10.3.40–48.

categorie	groep	type	MinAl	figuur
terra sigillata	kommetje	Dragendorff 33	3	
	bord	Dragendorff 31	1	
	kom	Dragendorff 37 (ca. 100)	1	
	wrijfschaal	Dragendorff 45	1	
	?		1	
terra nigra	kom	HBW 52	1	
	beker	?	3	6.3.1
geverfd aardewerk	beker	Stuart 4 (tech. A en B)	2	
	beker	Oelmann 32 (tech. B)	1	6.3.3
	beker	(tech. D)	1	
	bord	Stuart 10 (tech. A)	1	6.3.4
amfoor	amfoor	?	1	6.3.5
dolium	dolium	klein dolium	2	
	dolium	Stuart 147	2	
Low Lands ware 1	pot	Holwerda 140–142	2	
ruwwandig aardewerk	kom	Stuart 210 (<i>Ulpia Noviomagus</i>)	1	
	pot	Oelmann 87	1	
	pot	Oelmann 89	9	6.3.6–11
	kom	Oelmann 104	4	6.3.12
	bak	Nistelrode vt77	1	
	bak	Nistelrode vt81	1	
	deksel	Oelmann 120a	1	
	?		7	6.3.14–17
handgevormd aardewerk	pot	reducerend/oxiderend	12	6.3.18–32
	pot	kalkmagering	2	6.3.33–34

Tabel 42. Overzicht van de randfragmenten uit de gracht.

De Tienakker en de begindatering van de gracht nader te preciseren. Het gaat om een *follis* uit de jaren 307–310 en een uit de jaren 313–314.⁴⁹ Laatstgenoemde bronzen exemplaar is nog gedeeltelijk bedekt met de oorspronkelijke dunne zilverlaag, die normaal gesproken al na een kort gebruik geheel is afgesleten, wat er op kan duiden dat deze *follis* rond 315 al in de Wijchense bodem is beland.

In de jaren tussen 312 en 325 is het nieuwe grensverdedigingssysteem in de diepte, dat de oude lineaire verdediging langs de Nederrijn verving, definitief voltooid.⁵⁰ Daartoe zijn versterkingen aan de grens en in het achterland, wachtposten en goede verbindingswegen aangelegd. Het aardewerk en de munten maken het aannemelijk dat de wachtpost op De Tienakker in deze periode is ingericht. Daarmee is de wachtpost geen geïsoleerd fenomeen maar past hij in een groter, door het Romeinse leger aangelegd systeem waarbij de grensstreek en het achterland beschermd werd tegen Frankische groepen aan de overzijde van de Rijn.

Hoewel wordt aangenomen dat de productie van Low Lands ware 1 aan het eind van de 3^e eeuw stopt,⁵¹ lijkt gezien de hoeveelheid scherven en de verbrande staat waarin deze verkeren, bewezen dat ook in de eerste helft van de 4^e eeuw potten Holwerda 140–142 in deze waar zijn geproduceerd en geëxporteerd. Hiervoor zijn eerder al in enkele hutkommen in Breda-West aanwijzingen gevonden.⁵² De scherven met een magering van schelpgruis (fig. 116.33–34) komen niet uit de onderste lagen van de gracht en kunnen daarin, gezien de datering van dezelfde waar in waterput 3, omstreeks het midden van de 4^e zijn beland.

Het handgevormde aardewerk domineert het keramiekspectrum in zowel de gracht als in waterput 3. Doordat in de gracht ook oudere scherven terecht zijn gekomen zullen de percentages gladwandig en ruwwandig aardewerk wat aan de hoge kant zijn. Desondanks valt bij een vergelijking met aardewerk uit het gelijktijdige afvalpakket in de Maas nabij het laat-Romeinse castellum in Cuijk⁵³ op dat in de gracht in Wijchen veel meer handgevormd aardewerk en veel minder terra sigillata is aangetroffen. Als in Cuijk een reguliere legereenheid gestationeerd is geweest zou het handgevormde aardewerk erop kunnen duiden dat in wachttoren op De Tienakker hulpstroepen van Germaanse herkomst gestationeerd waren, die vertrouwd waren met handgevormd aardewerk. Hun herkomst weerspiegeld zich ook in een deel van de op het terrein gevonden gordelbeslag (fig. 117).⁵⁴

49. Reijnen 2011, 99–107, tabel 10.3.53–54.

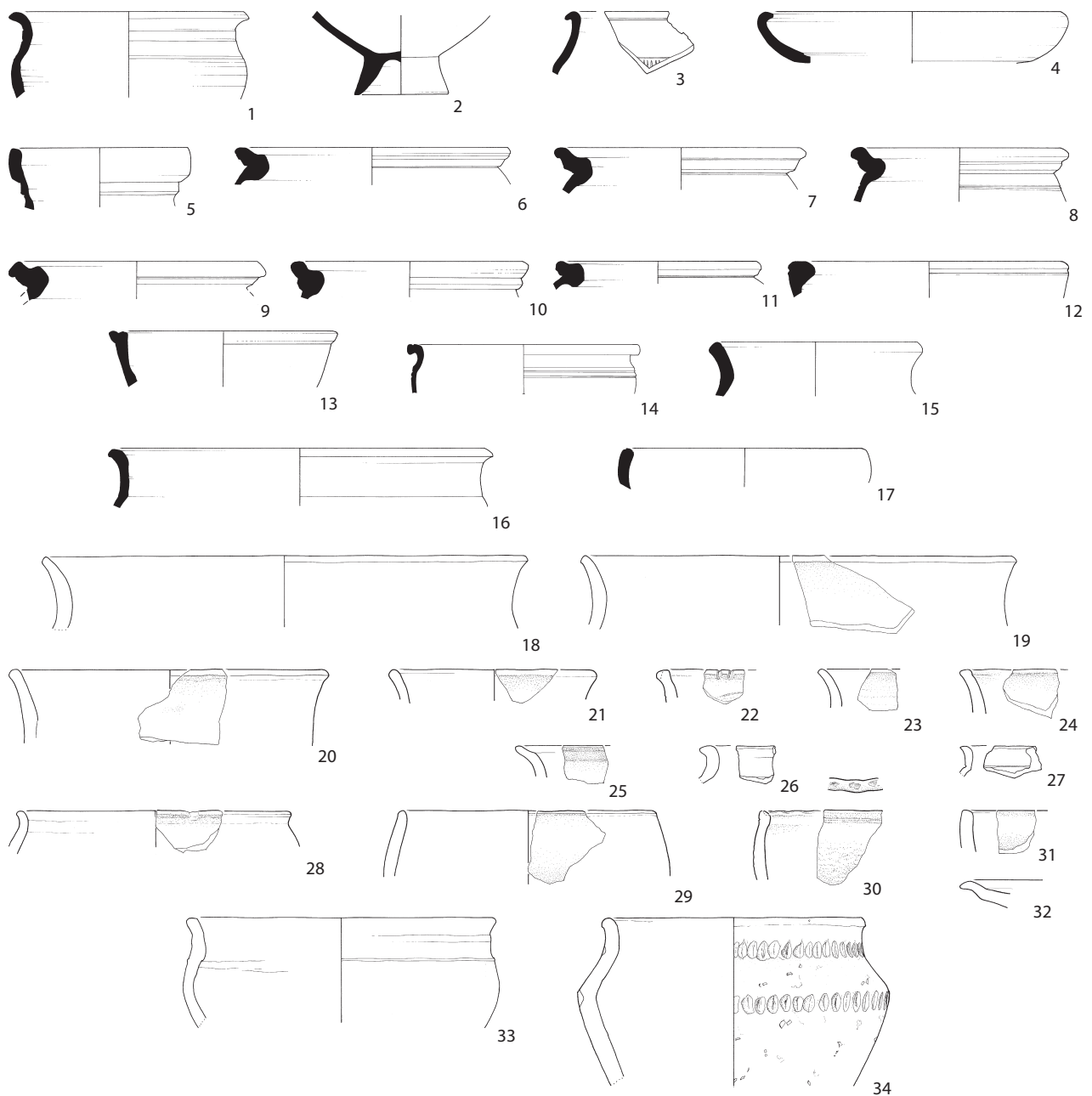
50. Willems 1984, 274–275. Zie ook Nicasie 1997, 172–184; Willems & Van Enckevort 2009, 117, pl. 5–6.

51. De Clercq & Degryse 2008, 456.

52. Van Enckevort 2004, 69, tabel 13.19.

53. Van Enckevort & Thijssen 2001. De verhoudingen worden in grote lijnen bevestigd door onderzoek dat de duikers van de Stichting Mergor in Mosam in latere jaren naar dit afvalpakket hebben gedaan. Zie ook Thijssen 2011.

54. De oorspronkelijke nummering is gehandhaafd. Voor een beschrijving zie Van Enckevort 2011b, 121.

Figuur 116. Selectie van het aardewerk uit de gracht. 1–3 geveerd aardewerk, 4–5 terra nigra, 6 standamfoor, 7–18 ruwwandig aardewerk, 19–33 handgevormd aardewerk, 34–35 handgevormd aardewerk met schelpgruismagering. Schaal 1:4.
RR/AS/MV

Het einde van de wachtpost is moeilijker te bepalen dan het begin. Halffabricaten van munten die rond het jaar 400 of iets later zijn vervaardigd ontbreken volledig in de vulling van de gracht, terwijl veel van dergelijke plaatjes in de directe omgeving zijn gevonden.⁵⁵ Hetzelfde verspreidingsbeeld komt naar voren uit het afval van de ter plekke werkzame metaalgieter.⁵⁶ Dit bevestigt het vermoeden dat de gracht rond 400 al is gedempt. De enige munt uit de gracht stamt uit de jaren 330–340 en komt uit de bovenzvulling.⁵⁷

De onderste vulling van de waterput in het voormalige putgebouw (fig. 112) is grotendeels opgevuld met verbrand naaldhout. Dit duidt erop dat het gebouw is afgebrand. In dit verbrande pakket zijn 126 scherven gevonden die voor het merendeel ook verbrand zijn. Slechts weinig scherven passen aan elkaar. Als enkele niet verbrande en geïsoleerde fragmenten (kruiken, metaalglanswaar en niet determineerbare scherven) buiten beschouwing worden gelaten, kunnen in het verbrande materiaal vijf groepen onderscheiden worden: twee verbrande en twee onverbrande scherven van Zuid-Spaanse olijfolieamforen Dressel 20, 79 grotendeels verbrande scherven van ruwwandige waar, waaronder drie onverbrande randfragmenten van

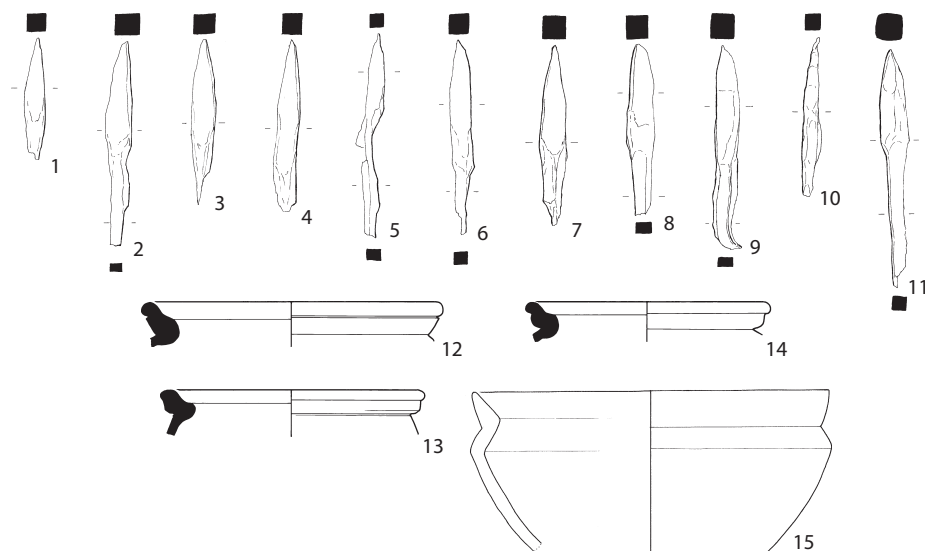
55. Reijnen 2011, 94, fig. 10.2.

56. Heirbaut 2011b, 73, fig. 7.11.

Figuur 117. Gordelbeslag uit de laat-Romeinse tijd. Schaal 1:1.

RM/AS

Figuur 118. Selectie van de geschutspunten en het aardewerk uit de onderste vulling van waterput 1. Schaal 1:4. RR/AS

potten Oelmann 89 (fig. 118.12–14) en een onverbrand randfragment van een kan Oelmann 98, dertig grotendeels verbrande fragmenten potten Holwerda 140–142 in Low Lands ware 1, vier aan elkaar passende fragmenten van een handgevormde, situlavormige pot (fig. 118.15), alsmede vier andere scherven van handgevormde potten, en tot slot een fragment van een stafband met kerfjes van een dolium uit de 3^e eeuw of het begin van de 4^e eeuw. In hetzelfde pakket zijn ook een aantal ijzeren geschutspunten (fig. 118.1–9) beland. Deze wijzen in de richting van de militaire functie van het complex in de eerste helft van de 4^e eeuw.

De laag met verbrand naaldhout, scherven en geschutspunten werd afgedekt door een dikke laag natuursteen, die afkomstig is van het gebouw.⁵⁸ De grote hoeveelheid natuursteen wijst er op dat de waterput bewust is gedempt. Daaronder zit ook een brok grauwacke uit de fundering van de wachttoren, wat er op duidt dat het gebouw kort voor of gelijktijdig met het dempen van de waterput grotendeels is gesloopt. Gezien de grote hoeveelheden natuursteen in de bovenzijde van de gracht is deze gelijktijdig met of iets later dan de waterput, maar in ieder geval voor het einde van de 4^e eeuw gedempt.

Direct boven de laag met natuursteen zijn twee munten aangetroffen, een *folles* uit 307–310 en een *folles* uit 347–348.⁵⁹ Deze liggen zo diep in de waterput, dat ze niet via bioturbatie of nazakking in de vulling van de waterput kunnen zijn geraakt. Ze zijn daarin terecht gekomen tijdens het dempen van de waterput. De jongste van beide munten geeft daarmee aan dat de waterput in ieder geval na het jaar 348 is gedempt. Dit is in redelijke overeenstemming met de eerder genoemde munt die in de bovenzijde van de gracht is aangetroffen. De datering van de munten en het ontbreken van typisch Mayen-aardewerk in de waterput en in de gracht maakt het aannemelijk dat het gewelddadige einde van de wachtpost direct na de usurpatie van Magnentius in 352, waarbij de totale grensverdediging is teruggetrokken, geplaatst mag worden. Als gevolg Magnentius activiteiten krijgen Frankische groepen vrij spel, steken de Rijn over en voeren raids tot ver in Gallië uit. In 355 wordt zelfs de provinciehoofdstad Keulen ingenomen.⁶⁰ Dit is in overeenstemming met de datering van de ten westen van de wachttoren gelegen waterput 3 (fig. 115). Dendrochronologisch onderzoek wijst uit dat deze omstreeks 348 na Chr. ± 5 jaar is aangelegd.⁶¹ Daarmee lijkt de wachtpost kort na het midden van de 4^e eeuw te zijn opgegeven.

Kort voor of rond het jaar 400 wordt De Tienakker opnieuw als nederzettingsterrein in gebruik genomen, zo bewijzen de resten van twee boerderijen.⁶² Uit deze periode stammen een aantal metalen voorwerpen met een militaire signatuur (fig. 117). De plattegronden van de boerderijen zijn te vergelijken met die in een in de jaren 1988–1990 opgegraven nederzetting op De Maaskemp nabij Gennep.⁶³ In stukken gehakte bronzen staafjes en kwaliteitsarme imitaties van munten uit de laatste twee decennia van de 4^e eeuw laten zien dat in de ruïne van de wachttoren aan het

57. Reijnen 2011, 99–107, tabel 10.3.64.

58. Van Enkevort 2011a, 55, tabel 6.3.

59. Reijnen 2011, 99–107, tabel 10.3.53 en 77.

60. Willems 1984, 276–277.

61. Van Enkevort 2011a, 58, tabel 6.5.

Een groot deel van de scherven uit deze waterput is afkomstig van zes kommen Chenet 324 en van 21 handgevormde potten met een schelpgruismagering (Van Enkevort 2011a, 57, tabel 6.4).

62. Heirbaut 2011b.

63. Heidinga & Offenbergh 1992.

Figuur 119. Staafjes, gebakte brokjes, een muntplaatje en een munt uit het begin van de 5^e eeuw. RM

begin van de 5^e eeuw munten zijn vervaardigd (fig. 118). Voor de vervaardiging is vermoedelijk ook oud metaal (lood en brons) uit de ruïnes van de *villa* en elders verzameld metaal gebruikt. Door de rigoureuze ingrepen tijdens de zandafgraving in 1971 is het verhaal van De Tienakker in de vroege middeleeuwen in nevelen gehuld.

11.2 DE VILLA DRUTEN-KLEPPERHEI

Van 1975 tot en met 1978 heeft de ROB opgravingen uitgevoerd op een terrein in Druten dat sindsdien de nodige faam heeft verworven in de provinciaal-Romeinse archeologie. De belangrijkste nederzettingselementen en een eerste interpretatie zijn door Hulst gepubliceerd in het artikel *Druten-Klepperhei. Vorbericht der Ausgrabungen einer römischer Villa*.⁶⁴ Hij schonk vooral aandacht aan de gebouwplattegronden en de fasering van de nederzetting op basis van het vondstmateriaal. Van de vondsten zelf zijn alleen de mortelfragmenten met muurschildering gepubliceerd.⁶⁵ In de jaren na deze publicatie hebben vooral de gebouwen met een porticus en de interpretatie van de nederzetting als villa aandacht gekregen in verschillende publicaties.⁶⁶ Enkele jaren geleden zijn de oude veldtekeningen digitaal uitgewerkt. Door een correctie van een vermoede meetfout verschoof het oostelijke deel van de opgraving ten opzichte van het westelijke deel enkele meters naar het noorden. Daarbij is de door Hulst waargenomen en voor een villa kenmerkende ordening van de gebouwen rond een open binnenterrein verloren gegaan. Een daarop volgende analyse van de nederzettingssporen en vondsten resulteerde in een fasering van de nederzetting die afwijkt van de fasering van Hulst. In deze nieuwe interpretatie wordt de houtbouw van de landelijke nederzetting Druten-Klepperhei in de tweede helft van de 2^e eeuw vervangen door een hoofdgebouw van een villa naar Rijnlands model en een badgebouw.⁶⁷

In deze paragraaf wordt een alternatieve ontwikkeling van de nederzetting Druten-Klepperhei voorgesteld, die gebaseerd is op een toepassing van de horizontaal-stratigrafische analyse op de oorspronkelijke door Hulst gepubliceerde overzichtstekening.⁶⁸ Daarbij zal duidelijk worden gemaakt dat de door Hulst geconstateerde ordening van de gebouwen rond een open terrein daadwerkelijk heeft bestaan.⁶⁹ Bij deze nieuwe analyse van de ontwikkeling van de nederzetting is voor dezelfde aanpak gekozen als bij de nederzetting Zwarte Molen in Nistelrode in hoofdstuk 8. Voetmaten en oriëntatie van de nederzettingselementen hebben centraal gestaan in deze analyse. Binnen het kader van deze bijdrage is afgezien van een nadere typologische beschouwing over de afzonderlijke gebouwen. Als uitgangspunt is het door Hulst als belangrijkste gebouw van de nederzetting aangemerkte gebouw I genomen. De door hem gegeven dateringen van individuele gebouwen, waterputten en greppels zijn slechts sporadisch gebruikt om de grote lijnen in de ontwikkeling van de

64. Hulst 1978. Zie ook Hulst 1979; 1980; Van Es 1982.

65. Peters, Swinkels & Moormann 1978; Swinkels 1982.

66. Later is de nederzetting achtereenvolgens als villa (Van Es 1981, 171–172 en 182, fig. 145; Willems 1984a, 214–215), een proto-villa (Slofstra 1991, 176 en 178), „a villa-like complex” (Slofstra 2002, 36), een villa-achtige boerderij (Roymans 1996, 72–74) en als een „structured settlement” (Habermehl 2011a, 197) aangeduid. Heeren (2009, 203–205) geeft geen duidelijke omschrijving van de nederzetting voor het midden van de 2^e eeuw; daarna vervangt een deels in steen uitgevoerde villa naar Rijnlands model de oudere houtbouw.

67. Maas 2007; Heeren 2009, 203–205. Zie ook Vos & Blom 2012, 313–314.

68. Hulst 1978, bijlage, fig. 4; 1980, 54–55, fig. 1.

69. Contra Heeren 2009, 204, fig. 104.

nederzetting te kunnen plaatsen in een temporeel raamwerk.⁷⁰ Opgemerkt dient te worden dat de voorgestelde fasering op details nog verder kan worden aangepast en verfijnd door de tijdens de opgraving gedocumenteerde 'losse' sporen in de analyse te betrekken. Ook zijn binnen een fase nederzettingselementen opgenomen die mogelijk aan aparte subfasen mogen worden toegeschreven maar door een gebrek aan gegevens in een fase zijn samengenomen. Bovendien kan een nieuwe analyse van de vondsten het mogelijk maken de voorgestelde fasen in de ontwikkeling van de nederzetting nog wat beter in de tijd af te bakenen.

11.2.1 DE EERSTE GEBOUWEN (FASE I)

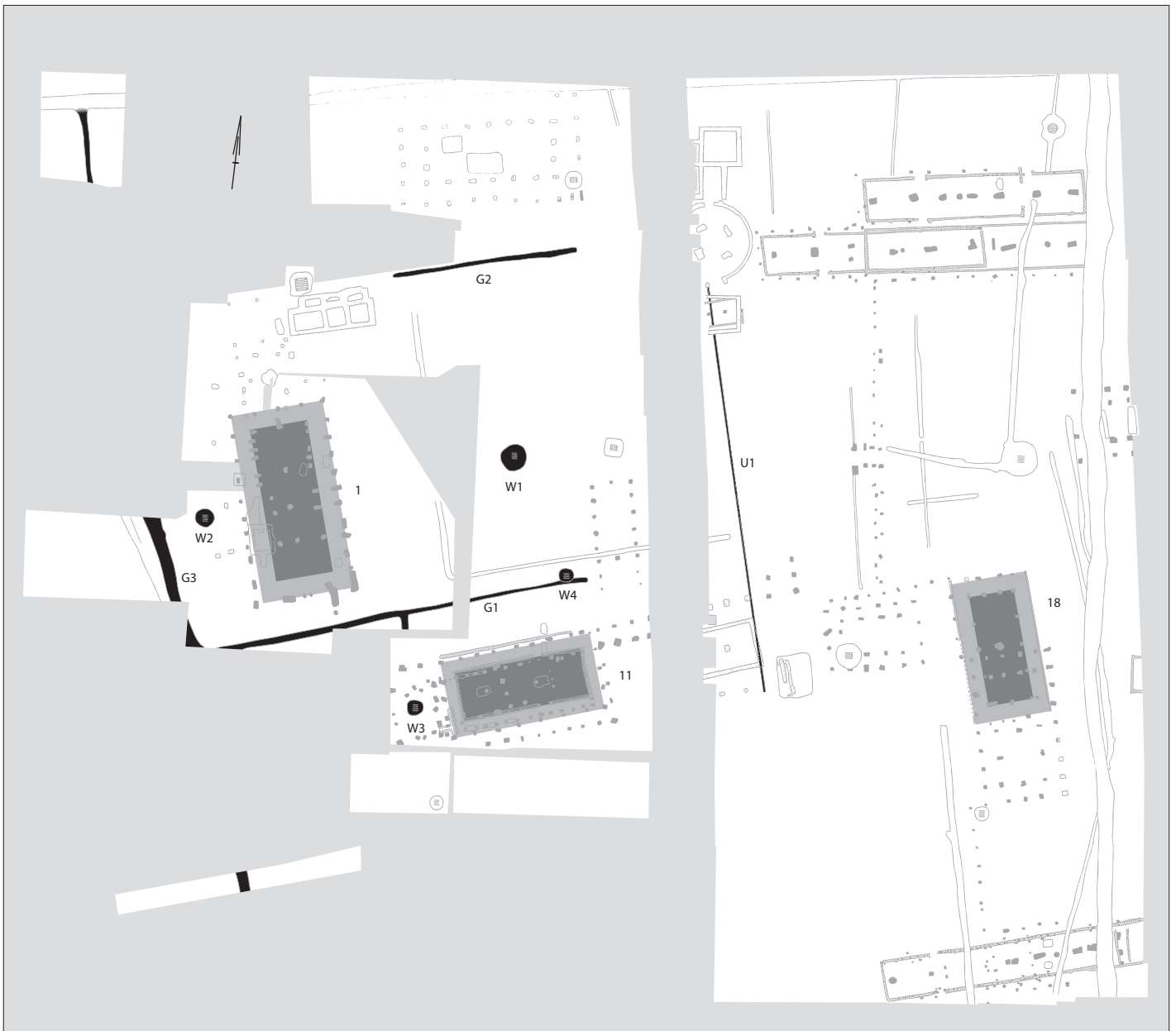
- I Als uitgangspunt is het door Hulst als belangrijkste gekenmerkte gebouw (I) van de nederzetting genomen.⁷¹ Het in het westelijke deel van de opgraving gesitueerde gebouw neemt een centrale positie in binnen de uitleg van de nederzetting. Hoewel het gebouw op basis van de vondsten in de tweede helft van de 1^e en het eerste kwart van de 2^e eeuw is gedateerd, brengt een analyse van alle vondsten uit de opgraving Hulst tot de overtuiging dat de nederzetting kort na de Bataafse Opstand is gesticht.⁷² Ervan uitgaande dat gebouw I tot de oudste fase van de nederzetting mag worden gerekend, zal dit gebouw dan ook in die tijd zijn opgetrokken. Gebouw I mag door haar positie in de uitleg van de nederzetting als het hoofdgebouw van de nederzetting worden gezien. Het is 100 voet (pes monetalis) breed. Aan de noordzijde is het gebouw 50 voet diep, aan de zuidzijde echter 54 voet. Deze relatief grote afwijking zou er wel eens op kunnen wijzen dat niet alle sporen van het gebouw uit dezelfde bouwfase stammen. Als dat het geval is, mag ervan uitgegaan worden dat niet alle sporen van de oorspronkelijke bouw en daarop volgende verbouwingen bewaard zijn gebleven.⁷³ Het gebouw met een 80 voet brede en 30 voet diepe kern is oorspronkelijk aan vier zijden door een 10 voet diepe porticus omgeven. Centraal in zowel de voor- als achterzijde zijn deuropeningen gepositioneerd.
- G2 De lange wand aan de voorzijde van de kern van het hoofdgebouw is gedurende de eerste nederzettingfase als nederzettingssas gebruikt bij de inrichting van de nederzetting. Het terrein voor het hoofdgebouw is aan de noordzijde afgebakend door greppel G2. Het verlengde van deze greppel snijdt de nederzettingssas op 60 voet van de noordwand van de kern van het hoofdgebouw. De greppel is 100 voet lang en lijkt naar beide zijden niet meer verlengd te zijn met bijvoorbeeld een hekwerk. De greppel hoort nadrukkelijk bij de uitleg van de nederzetting. Of de greppel open heeft gelegen, de uitbraaksleuf vormt van een lemen wand van een colonnade of dat er een haag in heeft gestaan is niet af te leiden uit de resultaten van de opgraving. De begrenzing van het terrein voor het hoofdgebouw is vooral optisch belangrijk, daarom gaat de voorkeur uit naar de tweede of derde mogelijkheid.
- II De nederzettingssas snijdt op 60 voet ten zuiden van de kern van het hoofdgebouw de lijn die door de noordelijke rooilijn van de kern van gebouw II loopt. De noordwestelijke hoek van dit gebouw ligt op 60 voet van de nederzettingssas. De kern van het gebouw is 70 voet breed en ca. 30 voet diep. De porticus die het gebouw aan alle zijden omgeeft is ca. 6–8 voet diep. De lengte en breedte van het gebouw verhouden zich als 2:1 tot elkaar. Dezelfde verhouding komt terug bij het hoofdgebouw. Zowel aan de voor- als achterzijde zijn de twee ingangen in de lange wanden gepositioneerd op $\frac{1}{3}$ van de oostelijke wand. Ook de middenstaanders zijn niet willekeurig geplaatst. De afstand van de meeste oostelijke middenstaander tot de oostwand is 25 voet, dezelfde afstand als tussen beider middenstaanders. De afstand tussen de westelijke middenstaander en de westelijke wand bedraagt precies de helft. Door gebouw II wordt een symmetrie in de uitleg van de nederzetting gerealiseerd waarbij de afstand tot de toegang aan de voorzijde van het hoofdgebouw met 110 voet gelijk is aan de afstand tot het verlengde van G2. Daarmee is de breedte van het voorterrein van het hoofdgebouw bepaald op 220 voet.
- U1 Het voorterrein wordt aan de oostelijke zijde afgesloten door uitbraaksleuf U1. Als het snijpunt met de rooilijn van de kern gebouw II als meetpunt wordt genomen, ligt het zuidelijke gedeelte van deze uitbraaksleuf 220 voet

70. In de marge staan nummers van de door Hulst besproken gebouwen alsmede de door mij benoemde waterputten, hekwerken, uitbraaksleuf en colonnade.

71. Hulst 1978, 136–137.

72. Hulst 1978, 149.

73. Hetzelfde zou wel eens bij andere gebouwen het geval kunnen zijn.

Figuur 120. Fase 1 van de nederzetting Druten-Klepperhei. Schaal 1:1000. Naar Hulst 1978, bijlage, fig. 4.

HE/RM

van de nederzetting. Wordt het snijpunt van het verlengde van G2 met de uitbraaksleuf als meetpunt genomen, dan ligt de uitbraaksleuf slechts 216 voet van de nederzetting. Vermoedelijk ligt aan dit kleine verschil een meetfout tijdens de uitleg van de nederzetting ten grondslag. Waarschijnlijk heeft in deze uitbraaksleuf de fundering gelegen van een houten of lemen wand waarmee het voorterrein van het hoofdgebouw is afgeschermd. Van een ingangspartij in deze wand ontbreekt elk spoor maar deze zal recht voor de ingang van het hoofdgebouw hebben gelegen. Omdat de uitbraaksleuf verder naar het zuiden doorloopt, ontstaat de indruk dat gebouw 11 ook op een ruimtelijk afgebakend perceel heeft gestaan, maar ook daarvoor ontbreken de sporen.

- W2 Als centraal door beide deuropeningen van het hoofdgebouw een lijn wordt getrokken ligt op deze as, op 20 voet van de achterzijde van het gebouw, waterput W2.
- W1 Waterput W1 ligt voor het hoofdgebouw, maar niet precies op de lijn door beide deuropeningen. Dat is niet zo uitzonderlijk, want hiermee is een onbelemmerd zicht op de gevel en de ingang vanaf de toegang tot het voorterrein gerealiseerd.⁷⁴ Op deze zichtlijn heeft mogelijk een pad gelegen. Om de planmatige uitleg te benadrukken is waterput W1 aangelegd op 110 voet van de hoofdingang, nagenoeg dezelfde afstand tot G2, U1 en de rooilijn door de voorzijde van de kern van gebouw 11. Kennelijk was het de bedoeling om de waterput centraal

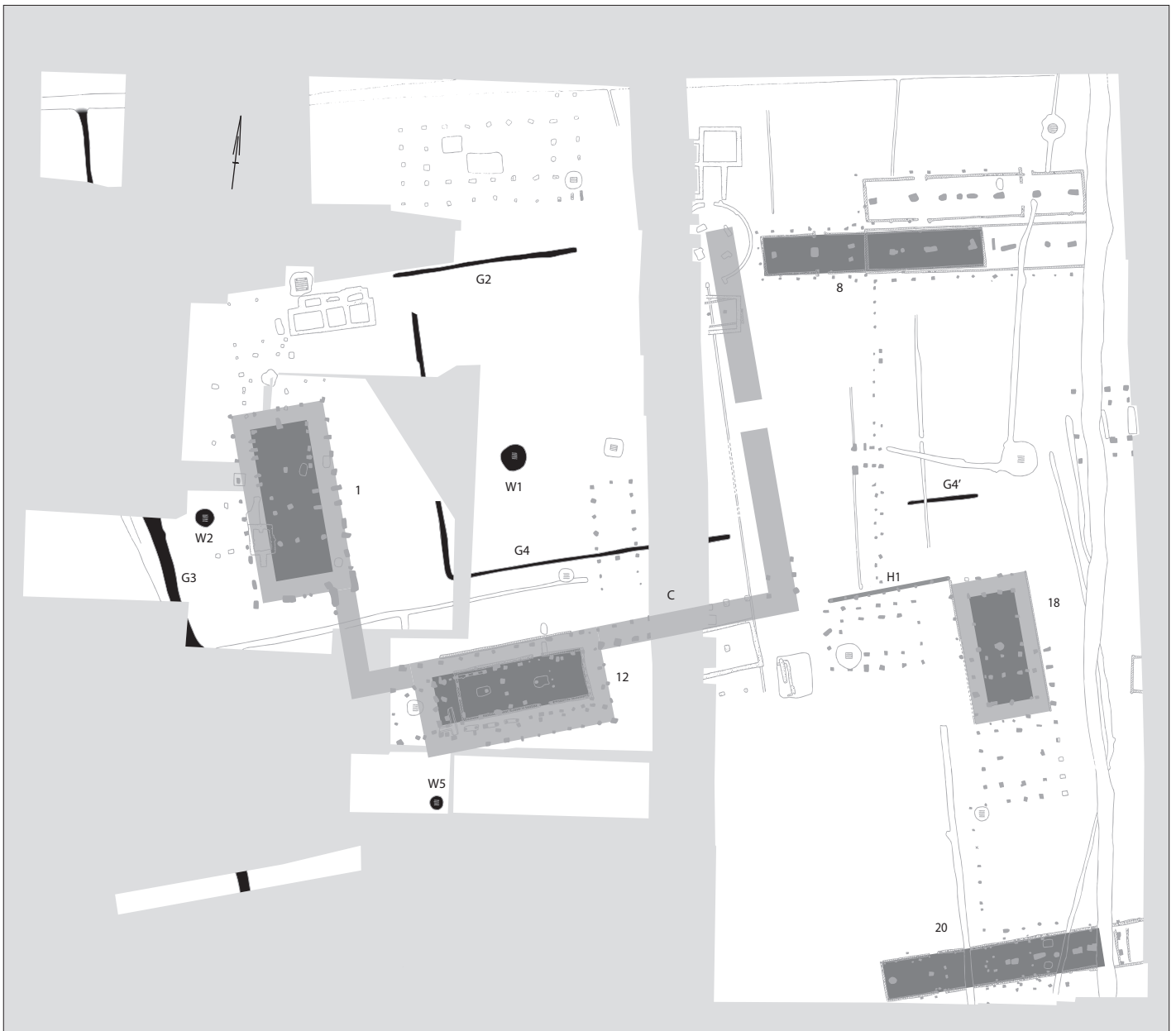
74. Vgl. Peterse, Swinkels & Koster 2005, 263, fig. 133 en 265; 2007.

op het terrein voor het hoofdgebouw aan te leggen. Mogelijk is de locatie van de deuropeningen van gebouw II in dit verband ook niet helemaal toevallig. Het is goed mogelijk dat zij in het verlengde liggen van een pad dat van noord naar zuid het voorterrein van het hoofdgebouw kruist en pal ten westen van W1 heeft gelegen.

- W3 Midden voor de westelijke wand van gebouw II ligt waterput W3 op gelijke afstand van de nederzettingsas en de westelijke wand van de kern van gebouw II.
- G1 Aan de zuidzijde snijdt greppel G1 de nederzettingsas op 20 voet van de zuidwand van het hoofdgebouw. G1 hoeft niet geïnterpreteerd te worden als belangrijk element in de uitleg van nederzetting. Vermoedelijk is het een goot, ook al omdat er een aftakking loopt van G1 naar waterput W3, ten westen van gebouw II.
- W4 G1 stopt ter hoogte van de oostelijke porticus van gebouw II. Gezien de ligging zal waterput W4 net als W3 zijn verbonden met goot G1.
- G3 Greppel G3 ligt op ca. 60 voet van de achterzijde van het gebouw. Deze greppel heeft vermoedelijk open gelegen, ook al omdat goot G1 in G3 uitkomt.
- 18 De rooilijn van de kern van gebouw II is ook verder naar het oosten over een lengte van 200 voet te volgen. Daar raakt deze de noordwestelijke hoek van de 40 voet brede porticus van gebouw 18, samengevoegd een afstand van 240 voet (2 actus). Het gebouw staat haaks op de rooilijn en is 80 voet diep, met rondom een porticus van ca. 8 voet. De breedte en de diepte verhouden zich als 1:2, het omgekeerde van gebouw I en II. Centraal in het gebouw is een middenstaander aangetroffen. Dit gebouw is tot fase I gerekend omdat de noordwestelijke hoek van het gebouw op 110 voet van de uitbraaksleuf ligt.

11.2.2 UITBREIDING (FASE 2)

- 12 Na verloop van tijd wordt gebouw II afgebroken en vervangen door het grotere gebouw 12. Dit heeft nagenoeg dezelfde afmetingen als het hoofdgebouw en daarmee ook dezelfde lengte-breedteverhouding. De grotere afstand tussen de centraal geplaatste paalgaten aan de noordzijde van de porticus suggereert dat daar de toegang tot het gebouw mag worden gezocht. De rooilijn van de kern is aan de voorzijde nagenoeg gelijk aan die van zijn voorganger. Of de porticus in eerste instantie aan weerszijden van het gebouw doorloopt, zoals Hulst voorstelt, is twijfelachtig. De palenrij van de westelijke porticus sluit namelijk niet goed aan op de naar het westen uitgebouwde noordelijke porticus. Verder wijkt de funderingswijze van de noordelijke porticus van het gebouw op een randbalk af van beide verlengingen.
- W5 Waterput W3 wordt vervangen door waterput W5 die in het verlengde ligt van de palenrij van de westelijke porticus van gebouw 12, en op 30 voet van de rooilijn van de achterzijde van de kern van gebouw II. Daarmee lijken ook goot G1 en waterput W4 hun functie te hebben verloren.
- C Niet lang na het optrekken van gebouw 12 wordt de porticus van het gebouw opgenomen in een lange colonnade die aan de westzijde vermoedelijk aansluit op een naar het zuiden verlengde porticus van het hoofdgebouw. Hierop zou het langere spoor in de zuidwand van het hoofdgebouw kunnen duiden. Aan de oostzijde loopt de porticus door tot in het oostelijke deel van de opgraving, een aanwijzing dat de overzichtstekening van Hulst in grote lijnen correct is. Daar maakt de colonnade een bijna haakse hoek maar na enkele meters ontbreekt verder elk spoor. Vermoedelijk zal het de bedoeling zijn geweest de oostelijke colonnade door te trekken tot het snijpunt met het verlengde van greppel G2. De oostelijke colonnade ligt 10 voet ten oosten van de uitbraaksleuf van de muur uit de vorige fase. De afstand van de kern van gebouw 12 tot het oostelijke hoekpunt van de colonnade bedraagt 120 voet (1 actus). De afstand tussen de westelijke en oostelijke porticus bedraagt 220 voet. Daarmee lijkt de nederzettingsas van de kern van het hoofdgebouw naar de voorzijde van de porticus van het gebouw te zijn verschoven.
- H1 Op het verlengde van de rooilijn van de kern van gebouw 12 wordt de zuidoostelijke hoek van de colonnade door een 80 voet lang hekwerk verbonden met de noordwestelijke hoek van gebouw 18.

Figuur 121. Fase 2 van de nederzetting Druten-Klepperhei. Schaal 1:1000. Naar Hulst 1978, bijlage, fig. 4.

HE/RM

- 20 Als de nieuwe nederzettingsas vanaf de zuidoostelijke hoek van de porticus van het hoofdgebouw 240 voet (2 actus) naar het zuiden doorgetrokken wordt, snijdt deze de noordelijke rooilijn van gebouw 20. De afstand van de noordwestelijke hoek van dit gebouw tot de nieuwe nederzettingsas is eveneens 240 voet. Gebouw 20 is 120 voet lang, een afstand die gelijk is aan de afstand tussen de gebouwen 18 en 20. De breedte van het gebouw is 20 voet.
- 8 Als de nieuwe nederzettingsas 25 voet naar het noorden wordt vervolgd en daar een haakse lijn richting de zuidoostelijke hoek van gebouw 8 wordt getrokken, is deze 240 voet lang. Als de rooilijn van de westelijke wand van gebouw 20 naar het noorden wordt doorgetrokken, is duidelijk dat dit ook de rooilijn van de westelijke wand van gebouw 8 is. Dit kan geen toeval zijn. Daarmee past gebouw 8 goed in deze fase van de uitleg. Gebouw 8 is qua plattegrond en afmetingen nagenoeg identiek aan gebouw 20. Opvallend is wel dat zowel de westelijke als de oostelijke korte wand van gebouw 8 niet haaks op de lange wanden staan. Daardoor ligt gebouw 8 niet evenwijdig aan gebouw 20 en wijkt het qua oriëntatie af van de overige gebouwen. De redenen om af te wijken zijn niet helemaal duidelijk. Het lijkt geen meetfout omdat de richting van beide korte wanden wel past binnen de uitleg van de nederzetting. Er zijn geen redenen om aan te

nemen dat greppel G5 (zie fase 4) op dat moment al is aangelegd, ook al ligt deze op een afstand van 80 voet evenwijdig aan gebouw 8.

- G4 Het terrein voor het hoofdgebouw lijkt in deze fase heringericht te zijn, al kunnen de werkzaamheden gedeeltelijk ook al in de vorige fase hebben plaatsgevonden. Op 50 voet voor het hoofdgebouw wordt goot G4 aangelegd die in het zuidwestelijke deel van het open terrein voor het hoofdgebouw een haakse hoek naar het oosten maakt. Daar loopt de goot in het oostelijke deel van de opgraving door. Het zuidelijke deel van deze goot, die in het verlengde ligt van de zuidwand van het hoofdgebouw, ligt op 50 voet van de kern van gebouw 12. Mogelijk heeft deze greppel/goot in het oostelijke deel verder naar het oosten doorgelopen en aansluiting gehad op het gootdeel G4.

11.2.3 FUNDERINGEN VAN GRINT (FASE 3A)

- 1 In fase 3 krijgt de nederzetting verder vorm. Het hoofdgebouw wordt verbouwd waarbij een op grint gefundeerd vertrek wordt ingevoegd in de westelijke porticus.⁷⁵ Vermoedelijk blijft bij deze verbouwing een deel van de westelijke porticus wel gehandhaafd. Hulst vermoedt dat het vertrek ook nog een verdieping heeft gehad⁷⁶ maar dit lijkt niet waarschijnlijk.⁷⁷ De op grint gefundeerde toevoeging is enigszins scheef ingebouwd. Deze verbouwing zou wel eens de afwijkende lengte van de zuidelijke wand van het hoofdgebouw kunnen verklaren. Hoewel niet uitgesproken door de auteurs is het waarschijnlijk dat de gevonden mortel-fragmenten met beschilderingen op de lemen wanden van dit vertrek hebben gezeten.⁷⁸ De achterzijde van de mortel komt overeen met de achterzijde van de mortellaag van de muurschilderingen die in *Oppidum Batavorum* op een lemen binnenwand van een huis zijn aangetroffen.⁷⁹ De resten van muurschilderingen laten zien dat de wanden van dit deel van het huis volgens de toen geldende mode van paneeldecoraties voorzien zijn geweest. De aanwezigheid van twee verschillende decoratiesystemen laat bovendien vermoeden dat ook andere vertrekken van het hoofdgebouw van een muurschildering waren voorzien.
- 15 Tegelijkertijd met de verbouwing in het hoofdgebouw lijkt gebouw 15 te zijn gebouwd, dat ook op grint is gefundeerd. Het is enigszins scheef ingepast ten opzichte van de zuidelijke colonnade en gebouw 12 in de nederzettingssuitleg. Op het grint heeft een tufstenen sokkel gestaan, wat blijkt uit tufstenen fragmenten die in de uitbraaksleuf zijn aangetroffen. Natuursteen wordt, afgezien van de steenbouw in *Oppidum Batavorum* in de jaren zestig van de 1^e eeuw (paragraaf 2.4), pas kort na het begin van de 2^e eeuw gebruikt in de Nijmeegse legerplaats van het Tiende Legioen op de Hunerberg. Daardoor mag aangenomen worden dat tufsteen niet al te lang daarna voor het eerst in Druten is gebruikt. De kern van dit gebouw is vermoedelijk 50 voet breed en 25 voet diep (verhouding 2:1). Aan de achterzijde is een 10 voet diepe porticus gebouwd. Het ligt op 30 voet van de porticus van gebouw 12. Als de colonnade en de porticus aan de achterzijde erbij genomen worden dan meet dit gebouw 50 bij 50 voet. Ook dit gebouw is van muurschilderingen voorzien, al wijkt het decoratiesysteem af van die in het hoofdgebouw.⁸⁰ De datering van dit gebouw rond het jaar 100 past niet in de hypothese van Vos dat stenen sokkels pas in de loop van de 2^e eeuw in het Bataafse gebied opduiken, waaruit zou mogen blijken dat dergelijke gebouwen door veteranen van de tweede generatie zijn gebouwd.⁸¹

75. Gebouwen uit hout en leem met stenen kamers zijn in Nederland verder bekend uit *Ulpia Noviomagus* (ongepubliceerd) en Rijswijk-De Bult (Bloemers 1978).

76. Hulst 1978, 137.

77. Zie Smith 1997, 10.

78. Peters, Swinkels & Moormann 1978, 58–170, systeem A en B.

79. Hoek 2010, 120, fig. 86.2.

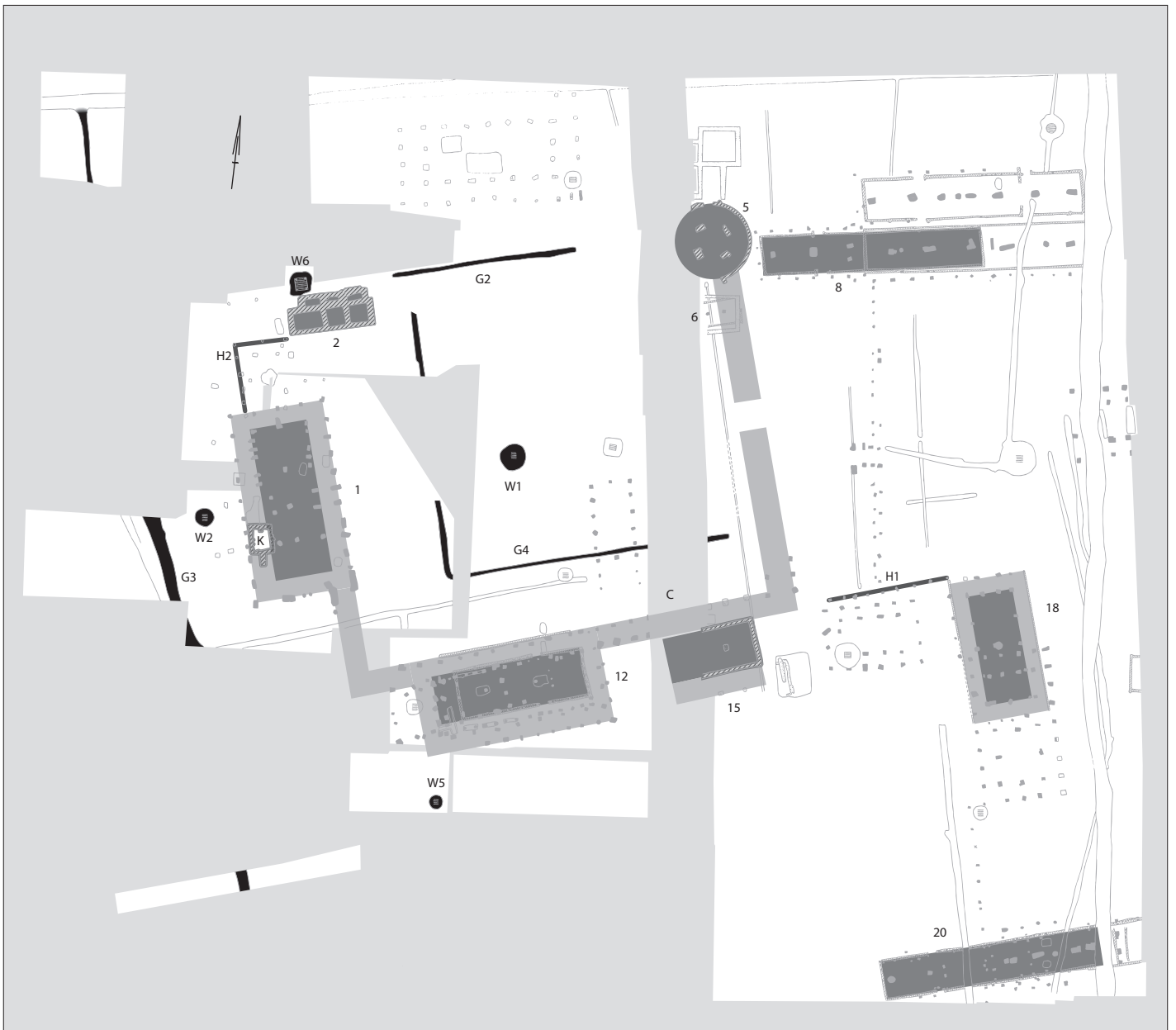
80. Peters, Swinkels & Moormann 1978, 171–173, systeem D.

81. Vos 2009, 247–249.

82. In het vervolg is steeds aangegeven waar de pes drusianus is gebruikt. Bij de voetmaten zonder verdere vermelding is de pes monetalis gebruikt.

11.2.4 FUNDERINGEN VAN GRAUWACKE (FASE 3B)

Niet lang na of misschien wel gelijktijdig met de voorgaande toevoegingen aan het complex worden twee nieuwe nederzettingselementen ingepast in het villacomplex. Voor het uitzetten van de rooilijn van beide elementen (2 en 5) wordt een lijn gebruikt die haaks staat op de nieuwe nederzettingssas, 30 voet (pes drusianus)⁸² van de noordoostelijke hoek van het hoofdgebouw, en is gericht op de zuidwestelijke hoek van gebouw 8. Daaruit mag afgeleid worden dat dit gebouw er nog stond op het moment dat met de bouw van 2 en 5 werd begonnen. De locatie van 2 en 5 doorbreekt de oorspronkelijke inrichting van het terrein voor het hoofdgebouw gedeeltelijk.

Figuur 122. Fase 3 van de nederzetting Druten-Klepperhei. Schaal 1:1000. Naar Hulst 1978, bijlage, fig. 4

HE/RM

- 2 Een van beide nieuwe nederzettingselementen is het badgebouw 2 dat direct ten noordoosten van het hoofdgebouw is gelegen. Het gebouw heeft een fundering van grauwacke. De westelijke wand van het badgebouw ligt precies op de oude nederzettingssas (toeval?). Bij het uitzetten van het badgebouw is de pes drusianus toegepast. Het badgebouw is 40 voet breed en 20 voet diep (verhouding 2:1). Daarmee ligt het gebouw nog net binnen het westelijke verlengde van greppel G2.
- W6 Achter het gebouw is ten behoeve van de watertoevoer waterput W6 aangelegd. Deze is via een goot met het badhuis verbonden.
- H2 Het badgebouw is met hekwerk H2 verbonden met het hoofdgebouw. Het westelijke deel van dit hekwerk ligt in het verlengde van de westelijke wand van de kern van het hoofdgebouw. Dit bevestigt het vermoeden dat een deel van westelijke porticus van dit gebouw gehandhaafd is na de verbouwing in de voorgaande subfase.
- 5 Wordt de rooilijn van het badgebouw naar het oosten doorgetrokken, dan raakt deze het zuidelijke deel van een cirkelvormig element. Daarbinnen liggen vier rechthoekige kuilen met een bewaard gebleven diepte van 0,6–0,9 m op de hoekpunten van een vierkant met zijden van 15 voet (fig. 125.1). In de dichtgegooide kuilen is volgens Hulst onder het bouw materiaal een fragment

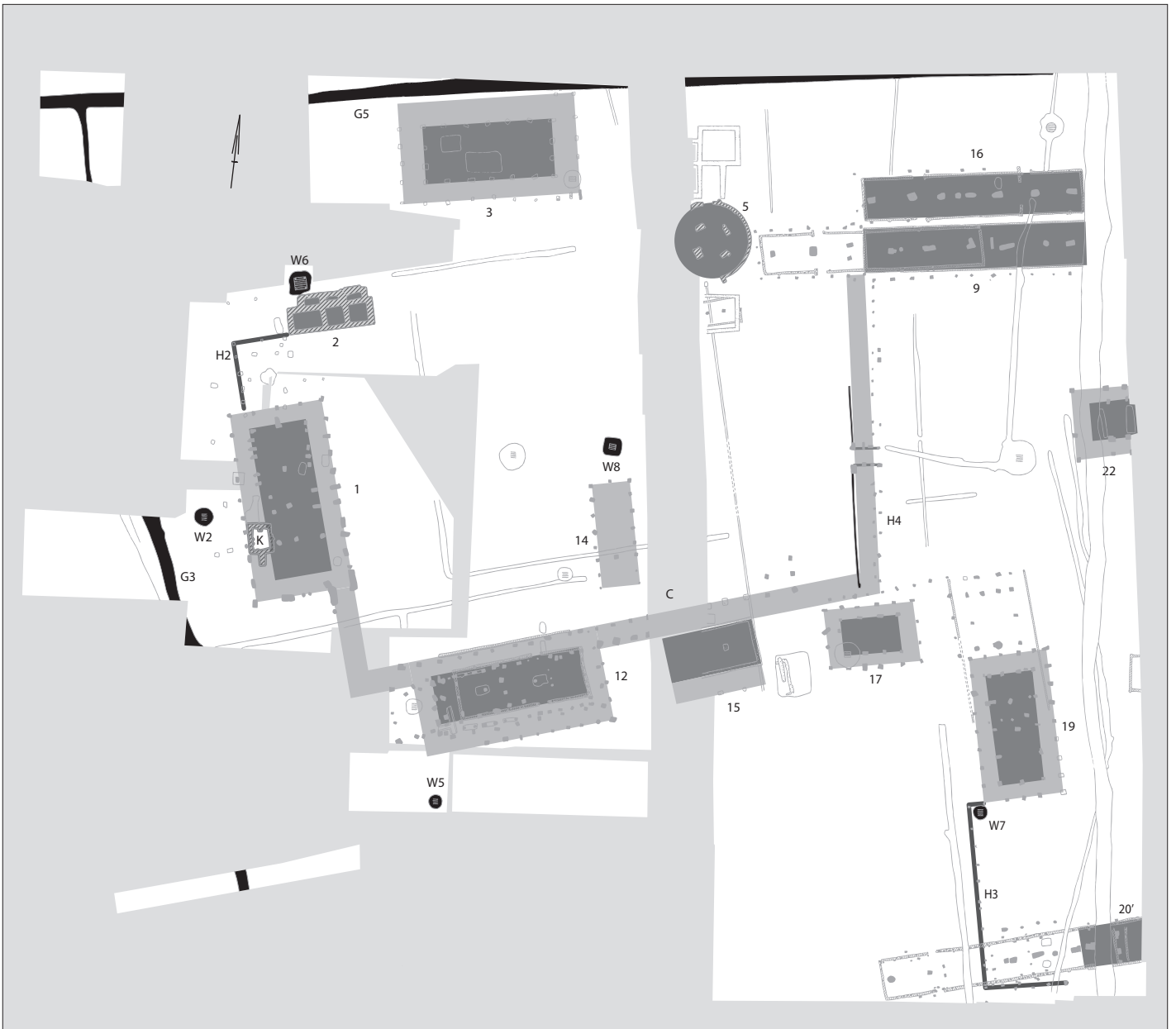
- kalksteen met een vlakke en een ronde zijde gevonden. De grauwacke in de uitbraaksleuf van het cirkelvormig element is afkomstig van de fundering. Het overige natuursteen, tufsteen en kalksteen, waaronder opnieuw een fragment met een vlakke en een ronde zijde, kan van het opgaande muurwerk afkomstig zijn. De ronde structuur is op grauwacke gefundeerd en de maatvoering van zowel de ronde structuur als het daarbinnen gelegen vierkant is op de pes drusianus gebaseerd. De cirkel van grauwacke heeft aan de buitenzijde een diameter van 12,6 m. De breedte van de uitbraaksleuf bedraagt ca. 0,5 m. Het oostelijke deel van de colonnade is precies op de zuidelijke ingang van de structuur gericht. Daarmee wordt de indruk gewekt dat de locatie van de ronde structuur met opzet is uitgekozen en past binnen de uitleg van het complex. Dit ronde gebouw mag als een grafmonument geïnterpreteerd worden,⁸³ maar daarover later meer. Niet alleen vanuit de colonnade was het grafmonument goed bereikbaar, ook aan de noordzijde is een toegang gevonden.
- 6 De restanten van het kleine, ten zuiden van het cirkelvormige element gelegen tweebeukige gebouw 6 zijn moeilijk te plaatsen. Het is gezien de oversnijdingen jonger dan de uitbraaksleuf uit fase 1. Het past ook niet goed in de uitleg van het villacomplex in fase 2 en 3. Het gebruik van de tot dan toe niet gebruikte voetmaat pes drusianus in de plattegronden van het badgebouw en het cirkelvormige element zou er wel eens op kunnen wijzen dat een groep werklieden is ingehuurd voor de bouw van beide. Mogelijk is gebouw 6 een tijdelijk bouwsel dat is opgetrokken om deze werklieden onder te brengen. Ook kan het als opslagplaats hebben gediend tijdens de bouw van beide nederzettingselementen.

11.2.5 DE GROOTSTE UITLEG (FASE 4)

- U2/H4 Na verloop van tijd worden uitbraaksleuf U2 en palenrij H4 aangelegd. Vermoedelijk zijn dit de restanten van een nieuwe oostelijke colonnade. In beide is een opening uitgespaard die geflankeerd wordt door de paalgaten van een 10 voet breed poortgebouw. De locatie van het poortgebouw is zo uitgekozen dat denkbeeldige lijnen door de palenrijen van het poortgebouw uitkomen bij beide deurposten van het hoofdgebouw. Volgens Hulst heeft de centraal gelegen doorgang, zoals blijkt uit de gevonden natuursteen en muurschilderingen, een monumentaal karakter gehad.⁸⁴ De afstand van het zuidelijke paalgat van U2 tot de nieuwe nederzettingssas bedraagt 240 voet (pes drusianus).
- G5 Op 240 voet (pes drusianus) ten noorden van het zuidelijke paalgat van U2 wordt haaks op de colonnade greppel G5 aangelegd. Deze greppel ligt 90 voet (pes drusianus) ten noorden van het badhuis. De afstand tussen de greppels G2 en G5 is op de nieuwe nederzettingssas 100 voet. Verder naar het oosten verkleint de afstand zich tot 80 voet ter hoogte van de noordoostelijke hoek van de colonnade. Daardoor past de greppel qua oriëntatie niet goed in de uitleg van de nederzetting. De reden van deze richtingsverandering is onbekend. De afstand tussen de nieuwe oostelijke colonnade en de nieuwe nederzettingssas bedraagt 92 m. Deze afstand is gelijk aan die tussen het punt waar de rooilijn van gebouw 12 de nieuwe nederzettingssas snijdt en G5.
- 9–10 Gebouw 8 wordt gesloopt en daarvoor in de plaats komen de gelijkvormige gebouwen 9 en 10. Beide gebouwen zijn met een lengte van 120 voet (pes monetalis) even lang als hun voorgangers. Zij liggen 60 voet (pes monetalis) ten oosten van het grafmonument waardoor de indruk ontstaat dat ze iets eerder dan U2/H4 zijn gebouwd. De westelijke wanden van beide gebouwen worden opgenomen in de nieuwe oostelijke colonnade. Het is niet uitgesloten dat gebouw 10 de opvolger van 9 is. Dat ze gelijktijdig kunnen zijn zou afgeleid mogen worden uit het stoppen van hekwerk H4 tegen de wand van gebouw 9.
- 19 Gebouw 18 wordt vervangen door het qua richting iets afwijkende porticus-huis 19. Het is 40 voet breed en 80 voet (pes monetalis) diep, in verhouding 1:2. Door de gebruikte maatvoering is het goed mogelijk dat dit gebouw net als de gebouwen 9–10 kort voor de aanleg van de nieuwe westelijke porticus is opgetrokken. Ook de iets afwijkende oriëntatie ten opzichte van de nieuwe westelijke porticus doet hier aan denken.
- H3 Aan de achterzijde van gebouw 19 wordt hekwerk H3 opgericht.

83. Heimberg 2002/2003, 90.

84. Hulst 1978, 146–147.

Figuur 123. Fase 4 van de nederzetting Druten-Klepperhei. Schaal 1:1000. Naar Hulst 1978, bijlage, fig. 4.

HE/RM

- W7 Dicht bij gebouw 19, in de hoek van H3, wordt waterput W7 aangelegd.
- 20' De aanleg van hekwerk H7 impliceert dat gebouw 20 al gesloopt is. Dit gebouw is vervangen door het qua richting iets afwijkende gebouw 20', dat even breed is. De korte westelijke wand van dit gebouw ligt in het verlengde van de oostelijke porticus van gebouw 19.
- 17 Porticushuis 17 heeft dezelfde oriëntatie als gebouw 19 en de zuidelijke porticus ligt in het verlengde van de noordelijke porticus van gebouw 19. De afstand bedraagt 20 voet (pes drusianus). De maatvoering wijkt echter af want dit gebouw is 45 voet breed en 30 voet diep (pes drusianus), in verhouding 3:2. Het gebouw past niet evenwijdig aan de zuidelijke colonnade.
- 3 De kern van gebouw 3 meet 70 bij 30 voet (pes monetalis). Het gebouw is aan alle zijden omgeven door een ongeveer 13 voet diepe porticus en ligt qua richting gelijk aan de gebouwen 8–10. Binnen de kern liggen twee rechthoekige kuilen die geïnterpreteerd mogen worden als houten kelders. Als vanuit de nieuwe nederzettingssas een haakse lijn naar de zuidwestelijke hoek van de porticus van het gebouw wordt getrokken, bedraagt de afstand 60 voet. Het snijpunt van beide lijnen ligt op bijna 100 voet van het hoofdgebouw. De afstand van de zuidoostelijke hoek van het gebouw tot het mausoleum is 50 voet; de afstand van de zuidwestelijke hoek tot de noordoostelijke hoek van het badhuis is identiek.

- 22 Op 80 voet (*pes drusianus*) ten oosten van de poort wordt porticushuis 22 opgetrokken. De zuidelijke rooilijn en de zuidelijke wand van het gebouw liggen in het verlengde van de poort. De noordwestelijke hoek van dit gebouw ligt 60 voet (*pes drusianus*) van gebouw 9. De gereconstrueerde westelijke wand van de kern van gebouw 22 ligt in het verlengde van de oostelijke wand van de gebouwen 9 en 10.
- 14 Pal ten zuiden van het pad tussen het poortgebouw en de ingang tot het hoofdgebouw ligt de noordwand van het 20 voet brede en 50 voet (*pes drusianus*) lange gebouw 14. De noordwestelijke hoek van dit gebouw ligt 120 voet (*pes drusianus*) van de ingang van het hoofdgebouw. Het is heel goed mogelijk dat de gevonden gebouwsporen de kern van een porticushuis begrenzen waarvan de porticus archeologisch onzichtbaar is doordat deze ondiep gefundeerd is geweest. Bij elders gevonden een- en tweebeukige gebouwplattengronden van deze vorm kan dat ook het geval zijn. De locatie van dit gebouw op het voorterrein doorbreekt de open aanleg van het voorterrein van het hoofdgebouw. Mogelijk dat het een van de jongste gebouwen uit deze fase is.
- W8 Dicht bij gebouw 14, aan de overzijde van het veronderstelde pad tussen de ingang van het hoofdgebouw en het poortgebouw, wordt waterput W8 aangelegd. Zekerheid of de waterput aan deze periode mag worden toegeschreven, is er echter niet. De tufstenen bekleding⁸⁵ wijst in ieder geval op een latere datering.

11.2.6 EEN NIEUWE VILLA (FASE 5)

Ergens rond het midden van de 2^e eeuw wordt het gebouwencomplex grotendeels afgebroken en vervangen door nieuwbouw. Alleen het badgebouw en de bijbehorende waterput W6 blijven in gebruik.

- 4/7 De door Hulst onderscheiden gebouwen 4 en 7 zijn de hoekvertrekken (*Eckrisaliten*) van een 100 voet (*pes drusianus*) breed hoofdgebouw van een villa naar Rijnlants model.⁸⁶ Dit gebouw is in voeten even breed als het oude hoofdgebouw, zij het dat een andere voetmaat is gebruikt. Beide hoektorens zijn 20 voet breed en diep. De porticus is 10 voet diep en de diepte van het centrale deel is op 30 voet gereconstrueerd. Daarmee is ook de diepte in voeten gelijk aan het hoofdgebouw, waarmee ook de breedte-lengteverhouding gelijk is aan het verdwenen hoofdgebouw 1. In de fundering van gebouw 7 is hergebruikte grauwacke uit de fundering van grafmonument 5 aangetroffen.
- G6 Door gebouw 9 loopt goot G6. Deze vormt een verbinding tussen de waterputten W9 en W10. Vanaf W10 buigt de goot in de richting van het badhuis.
- W11 Mogelijk hoort Waterput W11 bij het stenen gebouw 4/6.
- 21 Gezien de richting is gebouw 21 mogelijk aan deze nederzettingfase toe te schrijven.
- W12 Aan welke fase waterput W12 toegeschreven mag worden is onbekend.

11.2.7 HET MAUSOLEUM

In het voorgaande is geprobeerd de nederzettingselementen van de nederzetting op basis van maatvoering en oriëntatie aan opeenvolgende fasen toe te schrijven. De indruk bestaat dat er voorafgaand aan de start van de bouw een vooropgezet plan is geweest waar in grote lijnen de maatvoering, gebouwen, greppels, waterputten en het cirkelvormige element een plaats hebben gehad. In de uitleg zijn twee nederzettingselementen beeldbepalend. De locatie van het hoofdgebouw lijkt in alles bepalend te zijn geweest voor de uitleg van het complex. Niet toevallig ligt het op het hoogste punt van het terrein.

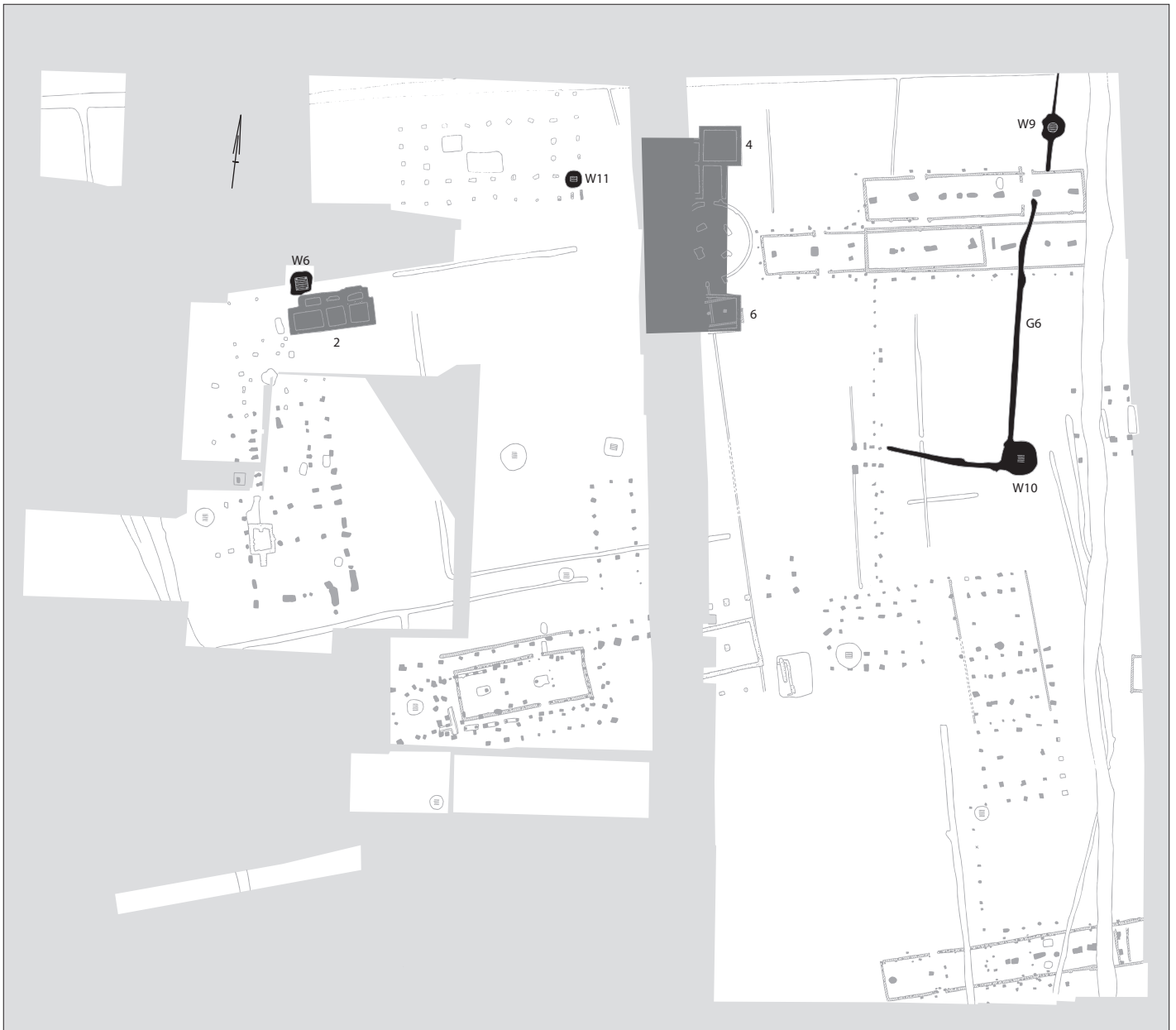
Het cirkelvormige element (fig. 122.5) doet in zijn uitleg denken aan het basement van een grafmonument. Ronde grafmonumenten worden door Von Hesberg in drie groepen onderverdeeld, tumuli en grafheuvels, ommuurde, gesloten grafmonumenten en open, toegankelijke gebouwen waarin ook beelden staan opgesteld. De laatste groep wordt aangeduid als *monopteroi*.⁸⁷ De gesloten en open grafmonumenten gaan terug op laat-Republikeinse en vroeg-Augusteïsche voorbeelden in Italië.⁸⁸ Open, ronde grafmonumenten met een stenen fundering en opbouw zijn

85. Volgens de velddocumentatie.

86. Zie Heimberg 2002/2003; Maas 2007.

87. Von Hesberg 1992, 94–113; Eck & Von Hesberg 2003, 176.

88. Eck & Von Hesberg 2003, 176–185.

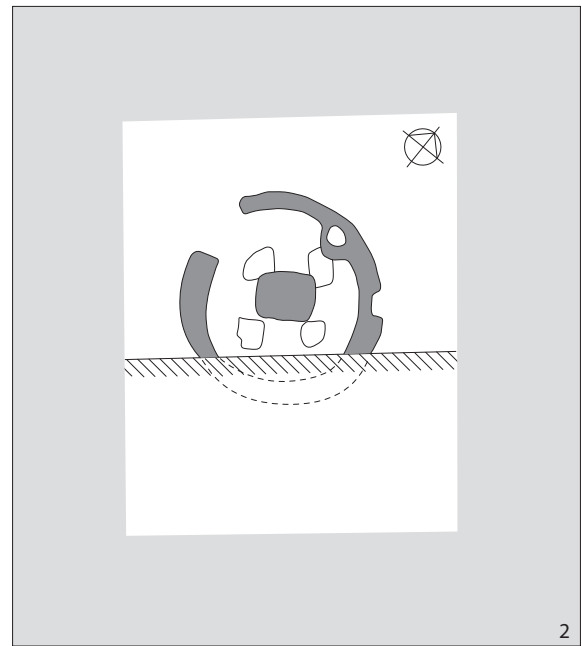
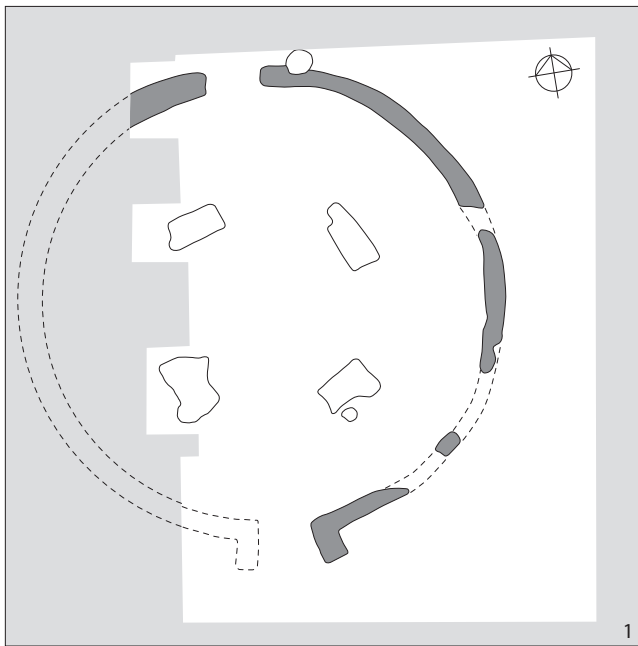
Figuur 124. Fase 5 van de nederzetting Druten-Klepperhei. Schaal 1:1000. Naar Hulst 1978, bijlage, fig. 4.

HE/RM

in het noordwesten van het Imperium betrekkelijk zeldzaam. Een qua plattegrond sterk op het grafmonument in Druten gelijkend voorbeeld op het erf van de villa (*Gutshof*) Goeblingen-Miecher (L.) is op ca. 500 m van de bekende 'Adelsnekropole von Goeblingen-Schleierheck' (Nospelt) ontdekt.⁸⁹ Het ca. 5 ha grote en door een lage wal omgeven erf ligt op 4 km van de heerbaan van Reims naar Trier. Op het terrein zijn vijf gebouwen (deels) onderzocht. Tijdens het onderzoek van gebouw 1 in Goeblingen, vermoedelijk het hoofdgebouw, is direct voor de trap naar de porticus een ronde structuur ontdekt met een 0,7 m brede natuurstenen fundering. De binnendiameter bedraagt 4,1 m, de buitendiameter 5,4 m. Een in de nabijheid gevonden fragment van bewerkt natuursteen laat zien dat de cirkelvormige fundering muurwerk van grote *Kalksteinquader* heeft gedragen. Centraal in de cirkelvormige fundering is een rechthoekige stenen fundering van 1,6×1,3 m aangetroffen. Op de hoekpunten van deze rechthoekige fundering zijn vier min of meer rechthoekige en 0,6 m diepe kuilen gegraven.⁹⁰ Krier veronderstelt dat de cirkelvormige structuur in het tweede kwart van de 1^e eeuw is aangelegd en ruim 200 jaar later grotendeels is gesloopt. Langs de heerbaan Reims-Trier liggen nog twee vergelijkbare grafmonumenten op Luxemburgs grondgebied. In het noorden van Gallië zijn verder drie van zulke grafmonumenten uit Metz, hoofdplaats van de civitas van de *Mediomatrici*, en een exemplaar uit Bavay, hoofdplaats van de *Nervii*, bekend. Alle zijn in de 1^e

89. Krier 2007. Zie ook Metzler, Thill & Weller 1973. Vergelijk Krier & Henrichs 2011, 213–214.

90. Krier 2007, 162, fig. 3 en 165, fig. 165.

Figuur 125. De mausolea van Druten-Klepperhei (1) en Goeblingen-Miecher (2). Schaal 1:200. 2 naar Krier 2007, 162, fig. 3.

RM

eeuw te dateren.⁹¹ Krier constateert dat Von Hesberg in zijn overzicht van de *'kaiserzeitlichen Grabrundbauten im Rheinland'* de groep grafmonumenten, waartoe het monument van Goeblingen-Miecher behoort, buiten beschouwing heeft gelaten omdat die niet in het noorden van Gallië en het Rijnland voorkomen. Het gaat om „der Grabrundbau mit überdecktem und begehbarem Innenraum. Bei diesen, vom Durchmesser her eher kleinen Grabrotunden, „bei Denen die Höhe des Zylinders ungefähr seinem Durchmesser entspricht“, war eine verschließbare Tür in die Außenwand eingelassen und der Innenraum als Grabkammer mit Urnennischen in den Wänden gestaltet.“⁹² Op de centrale fundering zou een levensgroot beeld van koraalkalksteen, waarvan een hand is gevonden, hebben gestaan. Behalve de nissen zouden volgens Krier ook de vier kuilen in de vloer van het toegankelijke grafmonument als graf hebben gefunctioneerd. De toegang tot het grafmonument is in Goeblingen niet gevonden.

Gebouw 1 in Goeblingen is met zekerheid pas enige tijd na de oprichting van het mausoleum opgetrokken. Volgens Krier mag men er van uitgaan dat de eigenaar van de villa Goeblingen-Miecher zijn nieuwe residentie bewust op deze plek, bij het al sinds meerdere generaties in gebruik zijnde familiemausoleum heeft gebouwd. De ligging ten opzichte van het hoofdgebouw is niet uniek; ook bij de villa van Bierbach in het Duitse Saarland ligt het grafmonument direct voor de porticus van het hoofdgebouw.⁹³ „Wenn der Goeblinger Grabbau auch im 2. und 3. Jahrhundert wohl kaum noch für Bestattungen genutzt wurde, so bewahrte er doch für die Villeninhaber seine tiefe ideelle Bedeutung in Zusammenhang mit einem eigenen sozialverständnis und dem Ahnenkult ihrer Vorfahren, die in julisch-claudischer Zeit mit sicherheit zu den herausragenden Familien der Civitas Treverorum zählten. (...) Diese romtreue Aristokratie hatte mit dem römischen Bürgerrecht gleichermaßen eine von den führenden Schichten Italiens und Südgalliens inspirierte Lebensweise angenommen, die auch in den Bestattungsbrauchen zum Ausdruck kam.“ Volgens Krier heeft het grafmonument typologisch geen verwantschap met de traditionele Keltische tumuli; de doden zijn naar Romeins gebruik begraven in een naar een mediterraan voorbeeld gebouwd mausoleum waardoor naar buiten toe de bijzondere maatschappelijke positie van de familie tot uiting werd gebracht.⁹⁴

De ronde structuur van Druten is met 12,6 m beduidend groter dan die van Goeblingen-Miecher (5,4 m), maar de vorm en de vier kuilen laten vermoeden dat in Druten een vergelijkbaar mausoleum heeft gestaan. Krier vermoedt dat in de vier centrale kuilen de gecremeerde resten van de doden zijn bijgezet, maar heeft daarvoor weinig aanwijzingen. Deze ontbreken ook in Druten, waardoor aangenomen mag worden dat in de kuilen de dakdragende palen hebben gestaan. Vermoedelijk zijn in het Drutense mausoleum de gecremeerde resten van de bewoners van gebouw 1

91. Krier 2007, 168.

92. Krier 2007, 169.

93. Kolling 1968, 7–40.

94. Krier 2007, 170–171.

bijgezet. De bijzondere locatie in de nederzettingen en het monumentale karakter van het villacomplex laat vermoeden dat in het mausoleum leden van een van de belangrijkste families in de *civitas Batavorum* na hun dood zijn bijgezet.

11.2.8 KLEPPERHEI: EEN VILLA VAN HET TYPE ANTHÉE

De gepresenteerde ontwikkeling van de nederzetting sluit gedeeltelijk aan op de gedachten die Hulst al had in zijn eerste publicatie over de villa.⁹⁵ „Die Gruppierung der Gebäude und auch die Form einiger Bauten erinnern stark an eine gallo-römische Villa. Abgesehen von der Holzbauweise und der Grundrißgestaltung der meisten Häuser könnte man Druten ohne weiteres mit einer provinzialrömischen villa rustica vergleichen. Nur erscheint sie als eine halbwegs fortgeschrittene Adaption einheimischer Bauformen am römischen architektonischen Muster.”⁹⁶ Heimberg ziet Druten-Klepperhei als „ziemlich exotisch (...): ein Gehöft aus langen, ein und zweischiffigen Holzbauten, das sich klar am axialen Planschema des Typus Anthée orientiert.”⁹⁷

Dergelijke villa's van het type Anthée, met een *pars urbana* en over het algemeen twee rijen van 'bedrijfsgebouwen', gekenmerkt door een axiale symmetrie, concentreren zich vooral in de Gallische (en Germaanse) provincies en in het westen van Zwitserland. In het Verenigd Koninkrijk, Noord-Afrika, Spanje, Italië en *Raetia* komen ze niet voor. De villa van Druten-Klepperhei is het meest noordelijk gelegen voorbeeld. De oorsprong van deze nederzettingvorm wordt in het voor-Romeinse Gallië gezocht. De villa's van dit type behoren met een bebouwd terrein, waarvan de omvang varieert van 3 tot 20 ha, tot de grootste in hun soort. Kenmerkend is dat het residentiële deel, de *pars urbana*, ruimtelijk is gescheiden van het bedrijfsgebouwen, de *pars rustica*. In 53% van de 120 bestudeerde villa's bestaat deze scheiding uit een colonnade. Ferdière *et al.* onderscheiden vijf subtypen. Het merendeel van deze villa's kent twee parallelle vleugels met 'bedrijfsgebouwen'. Klepperhei heeft er zeker drie, evenveel als de villa van Chiragan in Martre-Tolosanes (Fr.-Haute Garonne).⁹⁸

De hiervoor geschetste ontwikkeling van de villa van Druten-Klepperhei gedurende de eerste drie fasen zal zeker niet veel tijd in beslag hebben genomen, hooguit 10–15 jaar.⁹⁹ In die periode zijn nagenoeg alle nederzettingselementen op elkaar georiënteerd. De enige uitzondering is gebouw 8, maar waarom dit gebouw afwijkt, is onbekend. Tijdens deze fasen is de maatvoering vooral gebaseerd op de *pes monetalis*; alleen het badhuis en het mausoleum (subfase 3b) vormen hierop een uitzondering. De precies afgebakende lengte van greppel G2 en de locatie ervan, evenals de vanaf het begin vrij gehouden ruimte voor het badhuis en het mausoleum, lijken er op te wijzen dat vanaf de aanvang van de bouw (fase 1) de grote lijnen van de uitleg van de villa vaststonden. Daarmee zal de tijdsperiode tussen fase 1 en fase 3 betrekkelijk kort zijn geweest en mag de aanvang van de bouw op zijn vroegst in de jaren negentig van de 1^e eeuw geplaatst worden.

De al door Hulst opgemerkte afbakening van de *pars urbana* van 220 × 220 voet is duidelijk in de uitleg van de villa terug te vinden. Opmerkelijk genoeg blijft het oppervlak tijdens de herinrichting van de nederzetting in fase 2 gehandhaafd, ondanks een verschuiving van het front van de *pars urbana* in oostelijke richting. Door de aanwezigheid van een colonnade aan drie zijden krijgt de nederzetting het karakter van een peristylvilla. Het blijft onduidelijk hoe de noordelijke begrenzing van de *pars urbana* er uit heeft gezien. Misschien mag greppel G2 gezien worden als het restant van een colonnade. Een iets grotere peristylvilla, met centraal op het 220 × 240 voet grote voorterrein een waterput, heeft in het Waalse Rognée gestaan.¹⁰⁰ Dergelijke villa's op het platteland worden gezien als een aristocratische residentie.¹⁰¹

De ordening van de gebouwen van het residentiële deel van de villa van Klepperhei rond een open binnenplaats komt veel meer voor bij villa's van het type Anthée. „La plupart s'organisent autour d'une cour à péristyle (72 cas sur 120 documentés). (...) Leur organisation même adopte, pour une majorité d'entre elles, un plan centré sur une cour péristyle, offrant des parallèles convaincants dans les villae rusticae d'Italie (...).”¹⁰² Les bâtiments, presque toujours dotés de balnéaires, constituent la preuve de l'investissement des élites gallo-romaines dans la terre et forment le pendant des domus fouillés dans les capitales de cité. De vastes jardins, parfois très structurés (...), complètent ce panorama.”¹⁰³

Doordat een groot deel van de nederzetting niet is onderzocht, is de inrichting ten noorden, oosten en zuiden van het opgravingsterrein onbekend. In fase 3 lijken

95. Hulst 1978.

96. Van Es 1982, 150.

97. Heimberg 2002/2003, 90. Zie voor villa's van het Anthée-type Ferdière *et al.* 2010; Roymans & Habermehl 2011.

98. Ferdière *et al.* 2010.

99. Een nieuwe analyse van het vondstmateriaal kan hierin nog meer duidelijkheid brengen.

100. Brulet 2008, 138–139.

101. Balmelle 2001.

102. Cf. Gros 2001, 276–321.

103. Ferdière *et al.* 2010, 391.

de noord- en zuidas van de *pars urbana* zich voort te zetten. Daarlangs liggen de gebouwen 8 en 18. Het is niet uitgesloten dat in oostelijke richting meer gebouwen op deze assen hebben gelegen. Deze secundaire gebouwen maken deel uit van de *pars rustica*. In grote lijnen lijkt de uitleg daarmee een poging om een axiale villa met een *double courtyard*¹⁰⁴ te verwezenlijken. Gebouw 20 representeert mogelijk een derde as in de *pars rustica*.

In fase 4 wordt de *pars urbana* uitgebreid. De richting van gebouw 8 is bepalend voor de richting van de nieuwe westelijke colonnade en de in het noorden en noordoosten gelegen gebouwen 3, 9, 10 en 22. De in het zuidoostelijke deel van het terrein gelegen gebouwen 17, 19 en 20' wijken hiervan af, maar hebben wel allemaal dezelfde richting. Opmerkelijk genoeg heeft ook gebouw 14 op het voorterrein van het hoofdgebouw dezelfde richting. De locatie van dit gebouw is moeilijk te verklaren. De gelijke richting tussen deze gebouwen suggereert zelfs de mogelijkheid dat gebouw 15 en de aanpalende colonnade mogelijk niet meer overeind hebben gestaan op het moment dat deze groep gebouwen is opgericht.

Fase 5 representeert de situatie rond het midden van de 2^e eeuw. De monumentale villa wordt afgebroken en vervangen door een kleine villa naar Rijnlands model. Het zal niet helemaal toevallig zijn dat het nieuwe gebouw op de betekenisvolle plek komt van het afgebroken mausoleum. Daarmee lijkt de band tussen de bewoners en hun voorouders gehandhaafd. Het bouw materiaal uit het mausoleum is hergebruikt in fundering van de nieuwe villa. Het oude badhuis blijft nog enige tijd in gebruik, zo blijkt onder meer uit een dakpanfragment met het stempel van het Nedergermaanse leger uit waterput W6.

Tot slot moeten er nog een kanttekening geplaatst worden. De door Maas en Heeren gepresenteerde fasering van de Drutense gebouwen is door Habermehl overgenomen in een schematisch ontwikkelingstraject van de huizen in Druten. Vier gebouwen (8, 1, 12 en 4/7) worden in een volgorde gezet waaruit moet blijken dat zij zich uit elkaar ontwikkelen.¹⁰⁵ Dit is in tegenspraak met de hiervoor gepresenteerde fasering van de nederzetting. De gebouwen 8, 1 en 12 zijn gelijktijdig in gebruik geweest. Gebouw 4/7 is wel de opvolger van gebouw 1, maar door de gebouwen los van hun context te presenteren valt de monumentaliteit van de villa, waarin gebouw 1 een prominente rol vervulde, geheel weg en lijkt de stenen villa 4/7 een meer monumentaal gebouw dan gebouw 1, dat is opgetrokken uit hout en leem en van muurschilderingen is voorzien.

11.3 DE VILLA OP DE GROTE AALST IN EWIJK

De archeologische vindplaats Ewijk-De Grote Aalst staat al ruim vier decennia in de belangstelling. Sinds het begin van de jaren zeventig van de vorige eeuw is een groot deel van het terrein op grond van de in de bodem aanwezige resten beschermd ingevolge de monumentenwet. Desondanks kende het terrein in de daarop volgende decennia een roerige geschiedenis.¹⁰⁶ Ondanks de opgelegde bescherming is het monument enkele malen zwaar aangetast, de laatste keer kort na een opgraving in het voorjaar van 2009.¹⁰⁷

Al in de jaren zeventig was duidelijk dat het niet om een doorsnee nederzetting uit de Romeinse tijd ging, gezien de vondsten die duiden op de aanwezigheid van steenbouw met muurschilderingen, 'marmeren vloeren', hypocaustverwarming en tientallen witte en enkele zwarte mozaïeksteentjes.¹⁰⁸ De grotendeels uit baksteen opgetrokken goot CON-1 uit de 3^e eeuw uit de opgraving van 2009¹⁰⁹ loopt rechtstreeks naar de vindplaats¹¹⁰ van de mozaïeksteentjes (fig. 126.1 en 127) uit het proefsleuvenonderzoek in 1997,¹¹¹ dus is het niet gewaagd om te veronderstellen dat de steentjes de vloer van een of meerdere vertrekken van het badgebouw hebben gesierd. Daarmee behoort de villa op De Grote Aalst, naast de villa Vlengendaal nabij het Zuid-Limburgse Bocholtz, tot enige Nederlandse villa's waar aanwijzingen voor een mozaïekvloer zijn gevonden.¹¹²

Op beide villaterreinen zijn ook fragmenten van marmeren wandbekledingsplaten aangetroffen. Op een van de fragmenten uit Ewijk (22,5 en 25 mm dik) zijn resten van een 2 cm brede, rode bandvormige beschildering aangetroffen (fig. 126.2) zoals die ook bij muurschilderingen voorkomen. In Ewijk zijn ook verschillende witgrijs, roodbruin geaderde fragmenten¹¹³ marmer van wand- of vloerbekledingsplaten

104. Heimberg 2002/2003, 84–88; Roymans & Habermehl 2011.

105. Habermehl 2011a, 75, fig. 3.28a; Habermehl 2011b, 73, fig. 6.

106. Van Enckevort 2012.

107. Blom, Van der Feijst & Veldman 2012.

108. Janssen 1979; Willems 1981, 112, nr. 239.

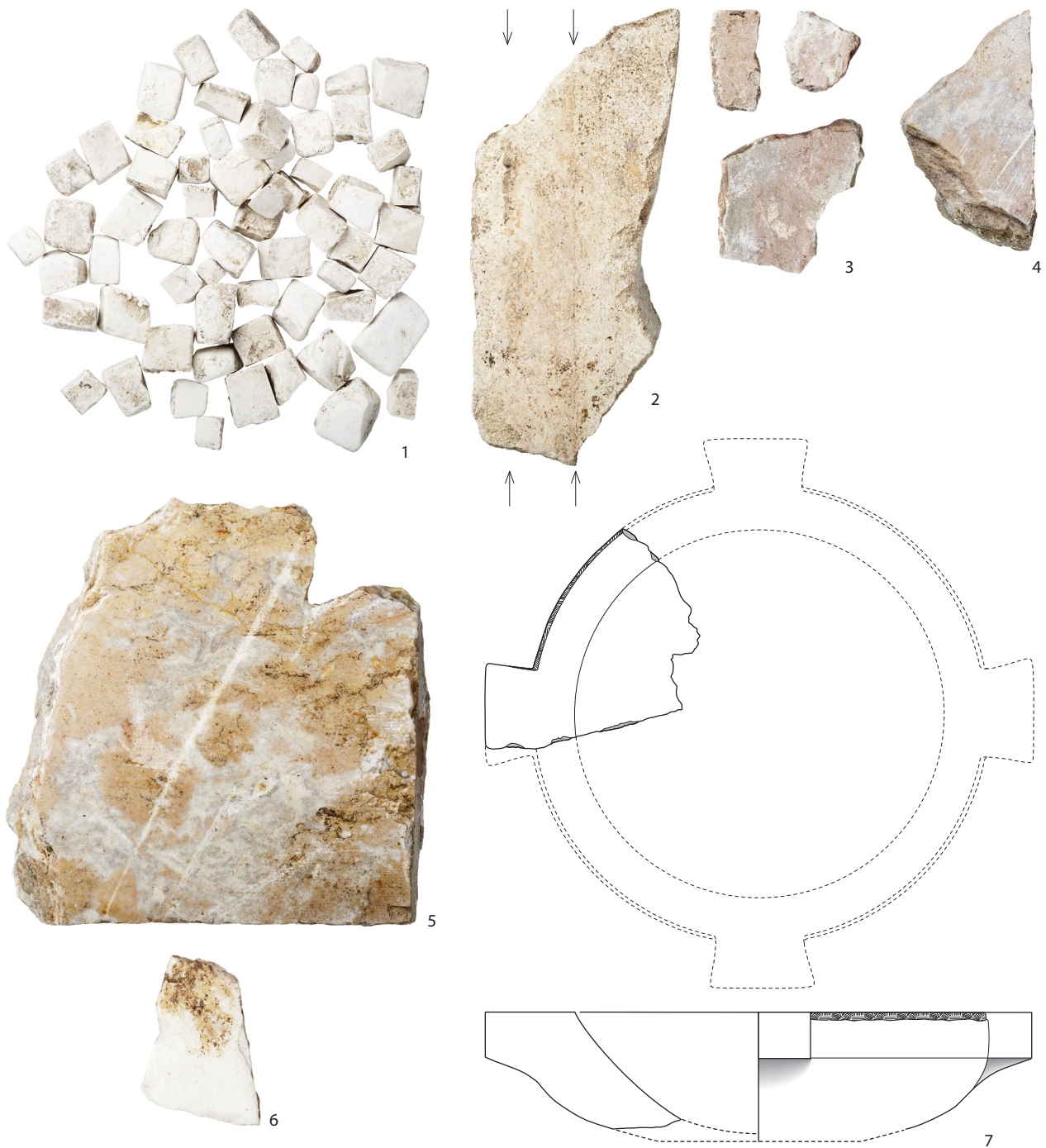
109. Van der Feijst & Veldman 2012, 96–99, i.h.b. fig. 4.13.

110. Zie figuur 127.

111. Van Enckevort 2012.

112. Goosens 1918.

113. Houkes 2012, 177, fig. 7.8. Ook in 2007 zijn fragmenten van deze marmersoort gevonden.

Figuur 126. Mozaïeksteentjes (1), fragmenten van een beschilderde kalkstenen wandplaat (2), fragmenten van marmeren platen (3–6) en een marmeren wrijfschaal (7) van het villa-terrein Ewijk-De Grote Aalst. Foto's Schaal 1:2, tekening schaal 1:4. RM/AS (7)

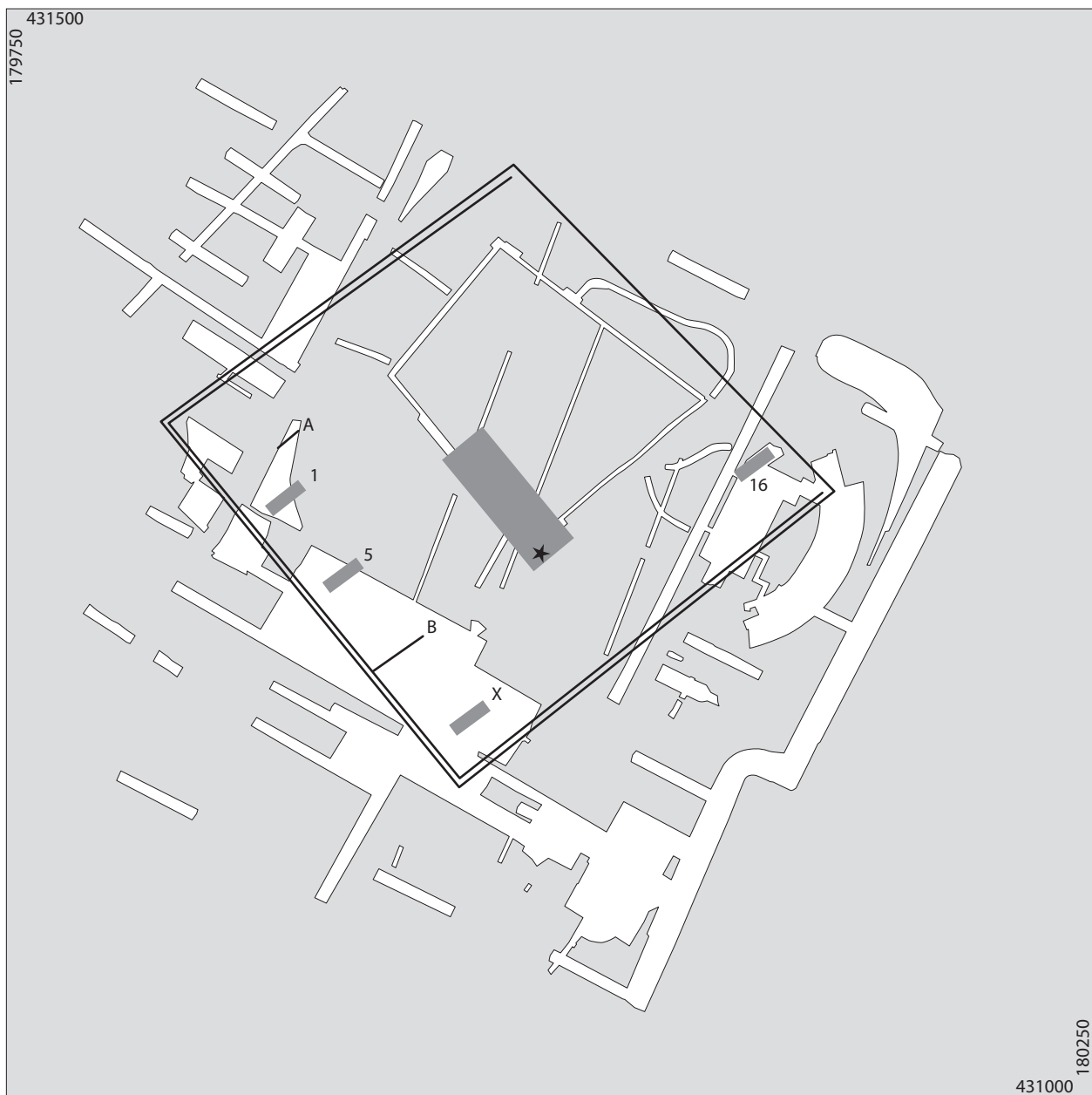
aangetroffen van verschillende dikte aangetroffen: 8–9 (fig. 126.3), 16 (fig. 126.4) en 21 mm (fig. 126.5) dik. Deze marmersoort is vermoedelijk afkomstig uit groeven in het dal van de rivier de Lahn in Duitsland.¹¹⁴ De verspreiding van de fragmenten van de dunste Lahnmarmers laat zien dat deze in het badgedeelte van de villa was verwerkt. Andere fragmenten van deze marmersoort, een fragment witte marmer (fig. 126.6) en de kalkstenen platen komen van andere delen van het terrein van het hoofdgebouw. In 2009 is voorts een fragment van een plaat van groen porfier uit Griekenland gevonden.¹¹⁵ Tot slot kan nog vermeld worden dat voorafgaande aan het onderzoek in 1997 op het terrein een bijzondere vondst is gedaan, een fragment van een witgrijze, marmeren wrijfschaal (fig. 126.7).¹¹⁶

Tijdens de opgraving in 2009 zijn delen van het erf van de villa onderzocht. In de rapportage van de opgraving is met behulp van het vondstmateriaal uit de sporen

114. Zie Stoetzel & Fischer 1997, kleurenplaat, linksonder.

115. Houkes 2012, 175–176.

116. Eerder (Van Enckevort 2001b, 377, fig. 10) als waterbekken geïnterpreteerd en gereconstrueerd.

Figuur 127. De villa Ewijk-De Grote Aalst aan het eind van de 1^e en het begin van de 2^e eeuw. De ster markeert de vindplaats van de mozaïksteentjes, de rechthoek in het centrum de locatie van het hoofdgebouw. Naar Van der Feijst & Veldman 2012, 79–99. HE/RM

getracht de onderzochte nederzettingselementen uit de vroege en midden-Romeinse tijd met behulp van het vondstmateriaal aan verschillende fasen te koppelen: fase 1a ca. 30–50 na Chr.), 1b (ca. 50–80/100), 2a (ca. 100–150), 2b (150–175/200), 2c (eind 2^e tot 3^e eeuw) en 2d (vanaf tweede helft 3^e eeuw).¹¹⁷ Door de toepassing van de horizontaal-stratigrafische analyse is het mogelijk een beperkt deel van de vroegste inrichting van het erf te achterhalen. Het volgens de opgravers oudste greppelsysteem GS-01 (fig. 127) bestaat uit twee 3 m (10 voet, pes monetalis) uit elkaar gelegen greppels. Beide greppels worden door de opgravers in fase 2a geplaatst.¹¹⁸ De buitenste greppel is aan de zuidwestelijke zijde, de achterzijde van het erf, 213,5 m (720 voet, 6 acti) lang. Beide greppels maken aan het eind een haakse hoek en begrenzen daardoor het erf van de villa ook aan weerszijden. Het zuidoostelijke deel van de buitenste greppel is over een lengte van 217,5 m te vervolgen en buigt dan onder een hoek van 84° naar het noordwesten. Daardoor is ook de lengte van het noordwestelijke deel van de erfafscheiding bepaald (194 m). Opvallend genoeg is de noordoostelijke zijde van de erfbegrenzing ook 6 acti lang. De voorzijde van het erf wordt slechts door een greppel begrensd, een voortzetting van buitenste greppel aan de andere drie zijden van het erf.

117. Van der Feijst & Veldman 2012, 79–101; Vos & Blom 2012, 303–308.

118. Van der Feijst & Veldman 2012, 90, fig. 4.10.

Uit dezelfde fase als de erfbegrenzing stamt gebouw 5. Andere gebouwen zijn volgens de opgravers jonger of ouder te dateren. Als de relaties tussen de nederzettingselementen met behulp van de horizontaal-stratigrafische analyse onderzocht worden genomen blijkt het erf anders ingevuld te mogen worden dan in de verslaglegging van de opgraving wordt aangegeven. De buitenste greppel zou als de funderingsgreppel van een muur rond het erf gezien mogen worden, de binnenste hangt mogelijk met de afwatering samen. Als dit klopt is deze muur ook als uitgangspunt genomen bij de verdere inrichting van het erf. De afstand tussen de noordoostelijke muur en greppel A is 1 actus, maar dan gemeten in de pes drusianus. Dit zou er op kunnen duiden dat het erf al afgebakend was op het moment dat deze greppel is aangelegd. Hierin is een zekere overeenkomst met de ontwikkeling van de villa van Druten-Klepperhei te zien, waar de opzet van de eerste fasen ook in de pes monetalis is uitgedrukt, waarna kort daarop de pes drusianus als maat is geïntroduceerd.

De afstand van greppel A tot gebouw 1 is 60 voet (pes monetalis). Tussen de gebouwen 1 en 5 ligt een 1 actus (pes drusianus) brede ruimte; dezelfde afstand ligt tussen gebouw 5 en greppel B en tussen greppel B en gebouw X. De afstand tussen X en de muur van de erfbegrenzing is 60 voet (pes monetalis). Uit deze afstanden zou afgeleid mogen worden dat niet alle tracés van de greppels en de plattegronden van gebouwen gelijktijdig of door dezelfde personen zijn uitgezet maar dat wel rekening is gehouden met elkaars positie. Gebouw 1 en 5 zijn beide 20 voet breed (pes monetalis). Gebouw X is 22,5 voet breed en 80 voet lang (pes drusianus). Gebouw 16 is 60 voet lang en 21,6 voet (pes drusianus) breed. Opvallend genoeg is dit gebouw in meters even breed als de gebouwen 1 en 5. Het lijkt er dan ook op dat de breedte 20 voet (pes monetalis) zal zijn. Misschien hebben bij het uitzetten van de plattegrond van dit gebouw twee personen met twee verschillende voetmaten gemeten? De afstand tussen gebouw 16 en greppel C bedraagt 30 voet (pes drusianus); die tussen 16 en de zuidwestelijke muur is 90 voet.

Wanneer het erf precies begrensd is en wanneer bovengenoemde greppels en gebouwen zijn aangelegd blijft onduidelijk. Een (klein) deel van het vondstmateriaal dateert van voor de Bataafse Opstand.¹¹⁹ Dit zou er kunnen duiden dat er in die tijd al activiteiten op het terrein zijn ontplooid. Het merendeel van de vondsten dateert echter van na 70 na Chr. De erfbegrenzing (GS-01) en gebouw 5 worden door de opgravers in fase 2a geplaatst terwijl gebouw 1 en gebouw 16 tot fase 1b zijn gerekend. Gebouw X is niet herkend. Hoewel er geen duidelijke aanwijzingen voor zijn ontstaat de indruk dat de hierboven beschreven nederzettingselementen rond het jaar 100 gedateerd mogen worden.

De locatie van het hoofdgebouw is bij benadering bekend dankzij de resultaten van het proefsleuvenonderzoek in 1997.¹²⁰ Het gebouw is op basis van de uitbraaksleuven en de vondstlocatie van de mozaïeksteentjes zeker 60 à 70 m breed geweest. Tijdens het proefsleuvenonderzoek zijn er diverse fragmenten van grauwacke gevonden. Die duiden erop dat de eerste steenbouwfase van hoofdgebouw vermoedelijk kort na het jaar 100 geplaatst mag worden. Of dit gebouw nog een houten voorganger heeft gehad kan niet uit het archeologische onderzoek worden afgeleid.

11.4 KANTTEKENINGEN BIJ DE HORIZONTAAL-STRATIGRAFISCHE ANALYSE

In de voorgaande paragrafen heeft de zoektocht naar het gebruik van maatvoering en onderliggende plannen bij de inrichting van nederzettingen, zoals die in eerdere hoofdstukken over Venray-Hoogrieboek, Nistelrode-Zwarte Molen, *Oppidum Batavorum* en Elst-Westeraam is ingezet, een vervolg gekregen door de archeologische gegevens van enkele villaterreinen in de omgeving van Nijmegen te analyseren. Dat een analyse van maatvoering de afstanden tussen gebouwen en de oriëntatie van nederzettingselementen in nederzettingen uit de Romeinse tijd in Nederland niet gebruikelijk is blijkt bijvoorbeeld uit het onderzoek naar een voor de Romeinse tijd typerende nederzettingenvorm als de villa. In zijn onderzoek naar villa's in de noordelijke provincies van het Imperium zet Habermehl de kenmerken van vil- lagebouwen op een rij waardoor deze zich onderscheiden van de huizen uit de late prehistorie en de Romeinse tijd: het gebruik van nieuwe bouwmaterialen (natuur- en

119. Blom, Van der Feijst & Veldman 2012.

120. Van Enckevort 2012.

baksteen) en bouwtechnieken en de introductie van veranda's, monumentale gevels, badinrichtingen, kelders en interne decoraties (muurschildering en mozaïek).¹²¹ Opmerkelijk genoeg wordt geen aandacht besteed aan de introductie en het gebruik van nieuwe maatvoeringen bij de aanleg van een villa, in zowel de gebouwen zelf als in de ruimtelijke uitleg van de villa's. Ook de planmatige inrichting van villa's wordt slechts beperkt onder de loep genomen.

De in deze bundel gepresenteerde voorbeelden waarbij de horizontaal-stratigrafische analyse is toegepast om de fasering van een nederzetting te reconstrueren laten zien dat zij bruikbaar is als instrument om meer inzicht te krijgen in de relaties tussen de opgegraven nederzettingssporen. Tevens is duidelijk dat de horizontaal-stratigrafische analyse bestaande ideeën over nederzettingen (zie Druten-Klepperhei, Ewijk-De Grote Aalst) ter discussie stelt en leidt tot nieuwe vraagstellingen en interpretaties. Toch is het niet zo dat daarmee elke nederzetting of de inrichting van de aanpalende akkers en/of weiden op een vergelijkbare wijze geanalyseerd kan worden. Enkele kanttekeningen zijn dan ook op hun plaats.

De in deze bundel gepresenteerde onderzoeken naar de reconstructie van de fasering van de ruimtelijke inrichting van enkele nederzettingen is slechts een eerste aanzet. Dit onderzoeksinstrument komt nog beter tot zijn recht als de onderzoeker ook geschoold is in de klassieke architectuur en in staat is de klassieke ideeën en maatverhoudingen die ten grondslag hebben gelegen aan de inrichting van de nederzettingen en gebouwcomplexen in de Romeinse tijd te begrijpen. Deze scholing ontbreekt in mijn curriculum, al heeft mijn geografische opleiding geholpen bij het verkrijgen van een zeker ruimtelijk inzicht dat noodzakelijk is om dergelijk onderzoek uit te kunnen voeren.

Ook kan opgemerkt worden dat niet elke gebouw of nederzetting uit de Romeinse tijd een maatvoering op basis van bekende voetmaten als de *pes monetalis* of de *pes drusianus* heeft gekend. Er kunnen ook onbekende maten zijn toegepast. Daardoor kan een (volledige) analyse van een nederzetting beperkt worden. Een nader onderzoek naar het gebruik van voetmaten en de voetangels waarmee de onderzoeker te maken kan krijgen is dan ook op zijn plaats.¹²²

Verder zal duidelijk zijn dat niet elke opgraving met nederzettingssporen zich voor deze aanpak leent. In deze bundel heb ik mij beperkt tot delen van een stedelijke en een militaire kern in Nijmegen, een cultusplaats en enkele villa's en andere landelijke nederzettingen. Deze nederzettingvormen zijn pas in de Romeinse tijd in de Lage Landen geïntroduceerd. Landelijke nederzettingen die lijken op hun prehistorische voorgangers zoals Weert-Molenakker,¹²³ en die zijn samengesteld uit een groep gebouwen, of andersoortige nederzettingen zijn niet onderzocht.

De bruikbaarheid van dit instrument is ook afhankelijk van de bewaard gebleven sporen. Zo is de fasering van de nederzetting Zwarte Molen alleen maar te begrijpen doordat enkele onooglijke en ondiepe greppelfragmenten onder de moderne bouwvoor bewaard zijn gebleven en daardoor gedocumenteerd konden worden tijdens de opgraving. Dit verlangt een zekere kennis van de opgravers en geeft tegelijkertijd aan dat het bovenste onderzoeksvlak niet zo diep mag worden aangelegd dat daarbij de laatste restanten van minder diep ingegraven sporen ongezien op het stort van naast de werkputten terecht komen.

Een laatste probleem is dat in veel opgravingen slechts een beperkt deel van een nederzetting onderzocht is. Daardoor is het moeilijk om een mogelijke as of het punt van waaruit gemeten is tijdens de aanleg van een nederzetting(sfase) te achterhalen.

121. Habermehl 2011a, 78–89.

122. Zie Millet 1982.

123. Roymans 1995a; Roymans & Tol 1996.

